

Jelige: TJC357

PROPEDEUTIKA A FEMINISTA TESTFILOZÓFIÁBÓL KI- INDULÓ ELIDEGENEDÉS FENOMENOLÓGIÁJÁHOZ

Lezárás dátuma: 2025.01.04.

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	3
A (NŐI) LÉT MEGHATÁROZOTTSÁGA.....	5
KONTEXTUALIZÁLÁS: PSZICHOANALÍZIS, FENOMENOLÓGIA, TÁRSADALOMFILOZÓFIA.....	5
ELIDEGENEDÉS MINT ÖNMEGHATÁROZÁS	9
A TESTISÉG ELŐTT: A NYELV MASZKULINITÁSA	9
SEBZETT TESTEK, FELESLEGES OLDALBORDÁK.....	11
ÖNMAGAM MINT IDEGEN.....	13
A MÁSIK ÉN: A TUDATTALAN.....	14
A <i>LEIBKÖRPER</i> KETTŐSSÉGE.....	17
A FÉRFITEKINTET TÜKRÉBEN.....	19
AZ ELIDEGENEDÉS PATOLÓGIÁJA	23
AZ ÜVEGPLAFONON TÚL: A TESTISÉG ETIKAI VONZATAI	25
KONKLÚZIÓ: EGY FEMINISTA FENOMENOLÓGIA FELÉ... ..	29
IRODALOMJEGYZÉK.....	31

BEVEZETÉS

A filozófiai hagyományt tekintve egyértelműen kirajzolódik, hogy egy sokáig férfiak uralta diszciplínáról beszélhetünk, amelyben a nők alig kaptak szerepet. Ez a kijelentés persze nem bír semmiféle újításjelleggel, történetileg nem meglepő ez a megállapítás. Azonban a nők és a nőiség kérdése – habár egyre többet tárgyalt téma a filozófián belül is – még rengeteg új aspektusból problematizálható és vizsgálható.

Már a legkorábbi időktől is találkozhatunk nőkkel a filozófia színterén, számuk azonban elenyésző a tankönyvekben.¹ Mary Wollstonecraft az egyik első nő, aki kiemelkedik ebből a sorból, habár 1792-ben megjelent, leggyakrabban hivatkozott művében mai szemmel még nem vár el túl sokat: a nők is kapjanak megfelelő oktatást, de azért maradjanak meg háziasszonyi feladataiknál, amennyire lehet (jobban teljesítik kötelességeiket, amennyiben maguk is tisztában vannak azok hasznosságával).² A 20. századtól indult meg egy áramlat, amely során a nők elkezdték kiharcolni maguknak azokat a jogokat, melyek például lehetővé tették, hogy egyáltalán beléphessenek a tudományos világba. A következőkben többek között arra is keresem a választ, hogy ennek következményeként egy új diskurzus megnyitása szükséges az eddigi helyett (amelyben a nők, írja Irigaray több helyen, csak semleges módon vehetnek részt), vagy inkább a jelenleg is zajló diskurzus kitágítása. Vajon lehetséges ilyen módon utólag „belakni egy diskurzust”?³

Napjainkban azonban már számos női tudóssal, többek között kiváló filozófusokkal találkozhatunk, még ha a könyvekben továbbra is kevesebb oldalt szentelnek nekik. Az, hogy ennyire későn kaptak szót, ennyire későn indulhatott meg az önreflexív, vitákat és párbeszédet nyitó tudományos vita, azt is eredményezte, hogy a filozófiai hagyományba is későn kapcsolódhattak be igazán. Dolgozatomban főként annak kifejtésére törekszem, hogy mindennapjainkat milyen módon árnyalja be az elidegenedés érzete, első körben az általános emberi tapasztalatra támaszkodva, majd egyre mélyülve az individuális rétegekben, megalapozva a női önértékelésre, önértelmezésre tett elidegenítő hatásokat.

Tézisem szerint a nőket érintő elidegenedés filozófiai vizsgálata rámutat, hogy ez az idegenérzet a mindennapokban alapvetően egy fundamentális ontológiai állapot.⁴ Céлом a

¹ Releváns ebből a szempontból a következő honlap, mely kifejezetten filozófusnők megismertetésével foglalkozik: <http://sophie-lexikonderphilosophinnen.de/index.html>

² Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman*. Oxford: University Press, 1999.

³ Spivak, G. C. „Feminizmus és dekonstrukció. Ismét: egyezkedések.” Ford. Máthé A. és Pásztor P. In Drozdik O. (szerk.) *Sétáló agyak*. Budapest: Kijárat, 1998. 24.

⁴ Az idegenérzet helytelenül vagy legalábbis furcsán csengő kifejezés lehet. Választásom azonban tudatos. Úgy gondolom, hogy az „idegen” és az „idegenség” között, bármily aprónak is tűnik, van egy olyan határozott különbség, amely az idegenérzetet radikálisabbá, erőteljesebbé teszi az idegenségérzetnél. Ha az Arcanum értelmező szótárát „nyitjuk fel”, abban azt találhatjuk, hogy míg az idegenséghez olyan szinonimákat rendel, mint tartózkodás, idegenszerűség, ami valamilyen tulajdonságra, állapotra vonatkozik, addig az idegennél a következők jelennek meg: nem ismerős, máshonnan való. Az eltérést abban vélem felfedezni, hogy míg az idegenség eseté-

specifikusan női tapasztalat elemeinek felkutatása, hogy általa egy általános emberi – azaz ennyiben feminista – fenomenológiához jussunk el.⁵ A feminista áramlatnak egy kortárs fejleménye a shustermani szómaesztétika, amely egy arra való törekvés, hogy a hagyományos férfi-nő megkülönböztetés helyett maszkulin és feminin különbségtételről beszéljünk, mivel minden emberben egyaránt megtalálható mindkettő.

Kitekintésként a dolgozat végén utalni fogok arra is, hogy a testi módon való létezésnek milyen etikai következményei vannak. Ehhez különösen Erika Fischer-Lichte performanszméletére támaszkodom majd, a téma továbbgondolási lehetőségeivel zárva.

Az elidegenedés témája önmagában is hatalmas és igen szerteágazó, rengeteg lehetőséget magában rejtő kifejezés. Az érdeklődésem fókuszában azonban egy, a mindennapjainkat megalapozó elidegenített állapot feltételezése áll, amely így némileg leszűkíti ezt a tág horizontot. Dolgozatomban kifejezetten az elidegenedés fenomenológiai és testfilozófiai elemzését helyezem előtérbe, amiben így nagy szerepet kapnak a feminista irányzatok és szerzők egyaránt, Mary Wollstonecrafttól kezdve az egészen kortárs Judith Butlerig vagy éppen Vermes Katalinig. Elsődleges célom annak megvizsgálása, hogy fenomenológiai szempontból nézve milyen szerepe van a testnek abban – ha van egyáltalán –, hogy a női önértelmezés egy alapvetően elidegenített állapotból ered, és ez rámutathat-e arra, hogy az elidegenedés egy nemektől és minden társadalmi, biológiai meghatározottságtól független alaptapasztalat.

A szakirodalomban való elmélyülés okán a dolgozatot egy előtanulmánynak szánom egy hosszabb és részletesebb elemzéshez, amely szélesebb körben foglalkozik az elidegenedéssel és számításba veszi a többi testtapasztalatot is, legyen szó férfiakról, idősödő vagy sérült testekről és az átlagostól eltérő önértelmezésekről. A struktúrát illetően – némileg önkényesen – választottam ki a következőkben olvasható „rétegeit” az elidegenedésnek, egy formális dimenziótól indulva az individuális, introspektív dimenzióig, melyek mind alaposabb elemzést igényelnének, azonban azok majd egy külön dolgozat tárgyát képezik.

ben az, amit tapasztalunk, valamilyen módon hozzánk tartozik, csupán szokatlan, addig az, ami idegen, olyan, mintha önmagunkon kívülről eredne. Dolgozatomban pedig inkább az utóbbi értelem bővebb megvizsgálása a célom.

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/i-i-31843/idegenseg-31934/>

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/i-i-F266A/idegen-F2678/>

⁵ Kérdésként felmerülhet, hogy létezhet-e egyáltalán ilyen fenomenológia. Ha minden testtapasztalat beemelése a célunk, nem fog széthullani az egység? Itt valamelyest visszajutunk ahhoz a kritikához, amellyel már Husserlnek is szembe kellett néznie: hogy lehet tudomány a fenomenológia, ha ennyire szubjektív? A fenomenológiában azonban mindig is kikötés, hogy a valóságot nem konstruáljuk, a világ nem vár a mi tapasztalatainkra ahhoz, hogy létezzen. A fakticitástól nem tudunk teljesen elszakadni, akármilyen szabad is a tapasztalati mező.

A (NŐI) LÉT MEGHATÁROZOTTSÁGA

A dolgozat kulcsfogalmai a fenomenológia, a testfilozófia, az elidegenedés és a feminista filozófia. Fontos volna ezeket a témákat külön-külön önmagukban is mélyebben elemezni, azonban mivel mindez szétfeszítené a szöveg kereteit, a téma szempontjából releváns meghatározásokra szorítkozom. A történelem a testtől való elfordulás, majd visszafordulás folyamata, ahogy Vermes Katalin írja, plasztikusan ábrázolva ezt az exkarnáció és inkarnáció (kilégzés-belégzés) ritmusaival. A következő fejezet célja ennek explicit bemutatása.

Kiindulópontunk a pszichoanalízis, a következő lépcsőfok pedig a fenomenológia. A pszichoanalízis feminista elméletekhez kapcsolása elsőre talán különös választásnak tűnhet, hiszen a freudi analízis látszólag nehezen inkorporálható a feminista diskurzusba. Hasonló a helyzet Sartre és Merleau-Ponty együttes említésével a fenomenológia oldaláról. Bár bizonyos szempontból ezek a megközelítések és nézetek ellentmondanak egymásnak, abban bízom, hogy közösen mégis a dolgozat célját szolgálják, hiszen az elidegenedés rétegeinek bemutatása áll a középpontban. Ennek érdekében egyfajta spirális mozgást képzelek el, amely révén egyre-egyre lejjebb jutunk a (testtel rendelkező) *én* rétegeiben, és egy általánosan emberi idegentapasztalat felfedezését és explicit kibontását láthatjuk, amely aztán specifikusan a női megélésen keresztül mélyül el még jobban. Az egymásnak ellentmondó nézetek együttes említése esetén igyekszem választ adni arra, hogy miért érdemes mégis együtt tárgyalni őket, előzetesen azonban megjegyezném, hogy tézisem szerint a tudattalan és a tárgyként tapasztalt/beteg test – még ha a témák szerzői között nincs is szükségszerűen közös metszet – olyan idegentapasztalatok, amelyekkel mind találkozunk az egyszerű hétköznapiakban is.

KONTEXTUALIZÁLÁS: PSZICHOANALÍZIS ÉS FENOMENOLÓGIA

Már az antikvitástól kezdve fennállt az a distinkció, amely különválasztja, és ennyiben hierarchikus viszonyba is szorítja a nemeket. A nő olyan jelentős hagyományokban is háttérbe szorult, mint a platonikus dialógusok és a keresztény tanítások, a szellem-anyag kettősségben a szellemnek alárendelt anyaghoz kapcsolódott, ami már a szó etimológiájában is látszik: *mater* – *matter* – *mother* (anya-g). Irigaray átfogóan elemzi Platón *Timaiosz* című dialógusát, amelyben a világ kozmogóniáját egy szexuális aktushoz hasonlítja, mely során az ész, azaz a férfi, megtermékenyíti az anyagként – *khóra* – azonosított nőt. Ehhez hasonló felfogás számos korabeli szövegben szerepel, gyakori az az elképzelés, hogy egy csirából (például a sztoikus *logoi spermatikoiból*) fogant minden, mi felsőbbrendű.

Ha nagyvonalakban tekintjük végig a testtel kapcsolatos nézetek változásait, a 20. századig egyenesen látható, hogyan vált másodrendűvé. Másikká a nő mind politikailag, mind gazdaságilag, mind társadalmilag, mind magánéletileg. Ennek a folyamatnak az egyik legfon-

tosabb eleme a karteziánus dualizmus megjelenése és uralkodóvá válása. A lélek és a test szétválasztása, a test leértékelése – és a kitartóan nőikkel összekapcsolt testi, anyagi lét – a fenomenológiáig meghatározta a filozófiai gondolkodást. Azok a később megjelenő művek, amelyeknek központi témája az *embodiment*, a feminizmus és testfilozófia, gyakran válaszok, ellenreakciók a descartes-i álláspontra.⁶

Később Freud – majd Freud nyomán Lacan és Fuchs – a pszichoanalízis révén új perspektívákat nyújtott a testről való gondolkodáshoz, és ezzel együtt megjelent az első igazán markáns elidegenedés-mozzanat is. Bekapcsolódik a diskurzusba a tudattalan, azaz a *másik én*, aki valahogy mi magunk vagyunk, ez az én mégis megismerhetetlen marad. Descartes-nál a gondolkodó dolog egy megrendíthetetlen alap, amely immanens és transzparens, Freud strukturális – majd Fuchsnál a rá reflektáló, vertikális horizontban elhelyezkedő tudattalan – modellje azonban éppen arra mutat rá, hogy a lélek olyan mélységekig hatol, amelyek a pszichoanalízissel megközelíthetőek, de teljes valójukban elérhetetlenek.⁷ Emlékeink nyomába eredve sosem lehetünk egészen biztosak abban sem, hogy amire később emlékezni kezdünk, valós-e vagy pusztán kreálmány, ami pedig azért lehetséges, mert Freud szerint sosem érhetjük utol legmélyebb mentális tartalmainkat.⁸

„Freud az ész nyugalma zavarja meg, mikor szabadon ereszti a nyugtalanító idegenséget, a kísértetiest [...] Immár idegennek tekintjük önmagunkat, csakis ez tehet képessé bennünket arra, hogy együtt éljünk másokkal.”⁹ Az elfojtott szorongás még meghatározóbbá teszi ezt az idegenérzetet, mígnem szelfünk magjáig le nem hatol, hogy aztán egyszer csak arra riadjunk fel: többé nem ismerjük magunkat. Még ma is vitatott kérdés, hogy Freudnak mennyire van köze a feminizmushoz,¹⁰ az azonban elvitathatatlan, hogy számos, a téma szempontjából kifejezetten releváns gondolkodóra nagy hatással volt, a teljesség igénye nélkül Lacanra,¹¹ Salomé¹² nem utolsósorban pedig a fenomenológusokra, akik kénytelenek voltak valamilyen szempontból reflektálni a freudi hagyományra.

Magának a fenomenológiának nagy szerepe van abban, hogy a testfilozófia jelentős téma lett a tudományos diskurzusokban. Ebben a gondolkodásban az Én abszolút forrás, a tapasztalat szubjektív, a világ objektív, s a kettő bár szemben áll egymással, a tapasztalat már

⁶ Gallagher, Shaun és Zahavi Dan. *A fenomenológiai elme*. Ford. Váradi P. Budapest: Lélekben Otthon, 2008. 129.

⁷ Szummer Csaba. *Freud, avagy a modernitás mítosza*. Budapest: L'Harmattan, 2014. 87.

⁸ Szummer, 50.

⁹ Kristeva, Julia. *Önmaga tükrében idegenként*. Ford. Kun J. R. Budapest: Napút, 2010. 186.

¹⁰ Chodorow, Nancy. „Feminizmus, nőiség és Freud.” Ford. Örlösy Dorottya. In Csabai Márta és Erős Ferenc. *Freud titokzatos tárgya*. Budapest: ÚMK, 1997. 146.

¹¹ Lacannál a nem a hiányból – a másik hiányából – ered, vágyunk arra, hogy a másik vágyának tárgyai lehessünk. Szövegeinek feminista olvasatai erősen vitatottak.

¹² Salomé számára a nő nem másodlagos, nem hiány, a nő és a férfi „két egymással egyenrangú alapelv »összeműködése«”. (Juhász Anikó. „Lou Andreas-Salomé nőképének és a nárcizmus-elméletének néhány vetülete.” In *Pro Philosophia Füzetek* 35. <https://www.c3.hu/~prophil/profi033/juhasz.html>)

eleve a világon belül zajlik, azaz az Én valamilyen értelemben mindig ki van téve a világ alakulásának. Az önmeghatározás radikalitása már Descartes-nál és Kantnál is megjelent, az Én viszont igazán csak Husserlnél vált interszónálissá, Merleau-Pontynál pedig testivé.

A karteziánus hagyománnyal szembeni kísérletek közül kiemelkedő Merleau-Ponty fenomenológiája. A korábban biologikumként, gépként, a szellem börtönként elgondolt test mellett megjelenik a megélt test szerepe, amely megkérdőjelezi a dualisztikus elválasztást, a szellem hegemoniáját a testtel szemben.¹³ „A két szféra nem válik el egymástól, hanem lényegi módon áthatják egymást, ugyanannak az eleven működésnek a két aspektusaként.”¹⁴ Testünkkel tapasztalhatunk meg bármit is a minket körülvevő világban, ez minden origója. Ahogy az ujjunk hozzáér a papírhoz, ahogy a szöveget olvassuk, ahogyan szemünkkel látjuk a betűket, halljuk a lapok neszt, mikor lapozunk, érezzük a régi könyv illatát, a kávé ízét a szánkban – a husserli anekdotát idézve: adjatok egy kávé, és fenomenológiát csinállok belőle –, mind olyan észlelések és érzékelések, amelyek által belakjuk a világot, amelyben élünk. Azt gondolhatjuk, ezek az egyszerű, életünk minden pillanatát átható és kitöltő mozzanatok révén létezhetünk otthonosan környezetünkben, azonban dolgozatomban egyik célja annak megmutatása, hogy ezekben az eredendően elidegeníthetetlennek tűnő tapasztalatokban rejlik az a nüansznyi különbség, amelyből a következő paradox viszony fakad: mindenhez tudok közeledni és mindentől tudok távolodni, viszont a test nem ilyen. Ettől tűnik elidegeníthetetlennek a világ, azonban mindig ezen keresztül tapasztalom magam a legidegenebbnek.

„Tehát nem szabad azt mondanunk,” – írja Merleau-Ponty – „hogy testünk benne van a térben, sem azt, hogy benne van az időben. Testünk lakja a teret és az időt. [...] Testemnek megvan a maga világa, vagy megéri a saját világát, anélkül, hogy »reprezentációkon« keresztül haladna.”¹⁵ Testünkben ütközik egymással a fakticitás és a szabadság, egy kettősség, egy létünket meghatározó feszültség, amely felsejlik a szellem és a test dichotómiájának elmosódása mögött. A testről való gondolkodás egy új aspektusát nyitja meg annak felfedezése, hogy nem pusztán testi létezők vagyunk, hanem mindannyian más-más, és egyéneként is időben változó testekkel rendelkezünk, ez pedig teret nyújt a feminizmus számára is. A hatvanas évektől kezdett előtérbe kerülni a filozófusnők munkássága, ami a diákmozgalmakkal kezdődött, de ez inkább újakezdsnek tekinthető, hiszen a hiányt már korábban is tematizálták.¹⁶

A feminista filozófia által válik kérdésessé a módszertan, az episztemológia, hogy miről és hogyan beszélhetünk, érdemes beszélnünk. Alany vagy tárgy a nő a filozófiában? Le-

¹³ Ullmann Tamás. „A testfenomenológia három aspektusa.” In Laki János. (szerk.) *A megtestesült elme a filozófia történetében*. Budapest: Akadémiai, 2021. (https://mersz.hu/dokumentum/m921ameaft_63)

¹⁴ Ullmann, *A testfenomenológia három aspektusa*.

¹⁵ Merleau-Ponty, Maurice. *Az észlelés fenomenológiája*. Ford. Bálint Péter. Budapest: L'Harmattan, 2020. 163-164.

¹⁶ Nagl-Docekal, Herta. *Feminista filozófia*. Ford. Hell J. Budapest: Áron, 2006. 11.

hetséges úgy női fenomenológiáról beszélni, hogy az ne vonjon magával egyfajta esszencializmust?¹⁷ Mennyiben igaz, Beauvoirt idézve, hogy egy nőből sosem lehetett volna Kafka? Ha az eredeti, klasszikus feminizmus célkitűzéseit vesszük figyelembe, valószínűleg azt az álláspontot képviselhetjük, hogy nem csak nőkről nőktől nőknek szól mindez, ahogyan ezt a dolgozatomban is igyekszem képviselni. Hell Judit írja, „a feminizmus már eredendően semmi más, mint tudatos szellemi és gyakorlati mozgalom a nők felszabadítására, illetve emancipációjára”.¹⁸ A továbbiakban arra keresem a választ, hogy ez a felszabadítás mennyiben indul ki valamiféle elidegenítésből, hogy aztán mindez az önmeghatározás alapjává váljon. Hiszen kijelenthető: a feminizmus célja önmaga megszüntetése.

¹⁷ Az elidegenedést nem tekintem esszenciálisnak a tekintetben, hogy kifejezetten ez volna a nőiség kritériuma. Annyiban viszont igen, hogy fundamentális emberi tapasztalatnak vélem. Azonban a dolgozatomban egyik célja annak is megmutatása, hogy ez az idegenérzet nem kifejezetten a nőiséghez tartozik, pusztán ezeken a példákon keresztül jobban átlátható és kidomborítható a jelenség. Azaz egy teljesen általános megélésről beszélhetünk, ami egyben képezheti az egymás közötti szolidaritás alapját is. Azt azonban túlzás volna kijelenteni, hogy egy ilyen univerzális tapasztalat elégséges feltétele volna annak, hogy az emberek vagy akár a nemek közötti egyenlőtlenséget felszámoljuk, még ha hozzá is járulhat ennek bekövetkeztéhez. Az idegenség egyfajta „szükséges rossz”, ami elkerülhetetlen ugyan, de pozitív irányba is fordítható, ha elég nyitottak vagyunk az önismeretre.

¹⁸ Hell, 49.

ELIDEGENEDÉS MINT ÖNMEGHATÁROZÁS

Beauvoir ír arról, hogy a nő mindig férfitekinteten keresztül látja önmagát. „A nőt a férfihoz viszonyítva szokás meghatározni és jellemezni, a férfit nem a nőhöz viszonyítva, ő a lényeges, a nő a lényegtelen. A férfi a Szubjektum és az Abszolútum, a nő a Másik.”¹⁹ „Két, egymást kölcsönösen kizáró fogalom szembeállításának szokásos módon az alárendelés logikájával történik, amennyiben az elsőként megnevezett fogalmat a másodikkal szembeni negatív elhatárolás révén definiálják.”²⁰ Ha ezt megelőzően fenntartjuk a *Leibkörper* kettősségét, azaz egy olyan saját testhez való viszonyt, melynek révén az ember eleve elidegenítve tapasztalja magát, ezt megelőzően pedig a tudattalanunk belső idegenségét, akkor a nő férfitekinteten keresztüli önészlelése – majd ebből következően az önértelmezése – számára halmozódik ez az alienáció. Ebben a fejezetben az általános elidegenítés-érzettel foglalkozom fenomenológiai, egzisztencialista megközelítésmódból.

A TESTISÉG ELŐTT: A NYELV MASZKULINITÁSA

Mielőtt rátérnénk a testiségre, érdemes röviden foglalkozni néhány elmélettel, amelyek szerint már ezt megelőzően, a nyelvben tételeződik a férfiak azonosítása az emberi nemmel.

A nyelv és a kifejezés szerepe természetesen jóval korábban megfogalmazott problémakör, amely a 20. században kitüntetett szerepet kapott a filozófiai gondolkodásban. Az analitikus filozófiában kezdetben arra törekedtek, hogy a nyelvnek egy formális leírását adják, ami egyáltalán nem kontextusfüggő. Számos gondolkodó erősen bírálta ezt a megközelítést, többek között a dekonstrukcionista, akik úgy vélték, a nyelv társadalmilag konstruált, azaz nem létezik objektív valóság, miközben a nyelvet használjuk, mi magunk hozzuk létre saját világunkat. Eszerint nem csak a nyelvi jelek, de a fogalmak is önkényesek. Szemben állnak a logocentrizmussal, ami szerint létezik egy mindent átfogó, végső értelem. Az ember decentrációja tetőzik a strukturalizmusban, s az individuumok helyett a személytelen hálózrendszer kerül a középpontba.

Ezt követően megjelent a posztstrukturalizmus, az 1960-as évek filozófiai irányzata, melynek fő gondolkodói a késői Foucault és Lacan, továbbá Deleuze. A posztstrukturalisták kritizálják a metafizikai hagyományt, megkérdőjelezzik a tudatos szubjektumot, a gondolkodás egy új tapasztalatát akarják megélni. Fogalmakat teremtenek, a jelenségeket pedig nem igaz módon akarják megismerni, hanem magáért a dinamizmusért. A filozofálás tehát teremtő aktus, nem pedig keresés, így egyfajta forradalmi tett is. Mindezek szerint az embernek döntő

¹⁹ Beauvoir, Simone de. *A második nem*. Ford. Görög Livia és Somló Vera. Budapest: Gondolat, 1971. 11.

²⁰ Nagl-Docekal, 41. (Derridát idézi)

szerepe van abban, hogy a nyelvi jelek és jelöletek milyen kölcsönhatásban állnak egymással. Vajon a nyelv is visszahat valamilyen módon az emberre?

A feminista nyelvtudomány azt kutatja, hogy a nyelvben hogyan tükröződnek a hierarchikus, patriarchális viszonyok. Számos nyelvben jelen van a már formálisan megragadható maszkulinitás, példa lehet erre a francia, mely a *l'homme* szóval egyszerre utal az emberi nemre, másfelől a férfire, míg a nőket *la femme* elnevezéssel különbözteti meg, ez viszont már csak a női társadalmat fedi le, általánosságban az embereket nem. Vagy a *fraternité*, ami pedig a testvériség, de egyben fiútestvériség is. További példa rá – szintén a franciában –, hogy akárhányan is vannak a csoportban, amelyet jelölünk, elég pusztán egy férfi, hogy hímnemű ragozást kelljen alkalmaznunk.²¹

Beauvoir szerint a történelmi helyzet teremti meg a testet a maga szexuális irányultságával, azaz a nyelv performatív, nem mi vagyunk a nyelv előtt, hanem a nyelv hoz létre bennünket. Hasonló véleményen van Butler is, szerinte a biológia nyelvi jelenség, fogalom, ezért a biológiai nemet, azaz a sexet sem lehet „a nyelv előtti valóság részeként felfogni”, a társadalmi nem konstrukció, de úgy tűnik, a biológiai is az.²² A nyelv és a test egyfajta oda-visszaható viszonyban állnak egymással, ami Butler fenomenológiai-etikai elképzeléseire alapvetően jellemző. Mivel a nyelv performatív,²³ vagyis testiségünket a nyelv által bontakoztatjuk ki, határozzuk meg, a nyelvnek csak azért van ilyen (formálisan) teremttőereje, mert már eleve adott egy test anyagiséga, amely a kinyilatkoztatás igényét (*kényszerét*) támasztja velünk szemben.²⁴ A testnek viszont mindig marad egy olyan dimenziója is, amelyet a nyelv már nem tud megragadni, ahogy az a tapasztalatra általában véve is igaz.

A gyanú hermeneutikájának elméleteit kibontva azzal foglalkoztak a szerzők, hogy ennek a performativizmusnak milyen politikai, etikai hatásai vannak, aminek egyik kérdése, hogy mennyiben tekinthető politikai állásfoglalásnak a nemi identitás felvállalása. Ebbe a gondolatvilágba illeszkedő elméletek jelennek meg Irigaray számos szövegében is.

Irigaray visszautal a platonikus szövegekre elemzése során, azonban explicitebben a Freud utáni korszakot elemzi. „A szexualitás elméletének kidolgozása során Freud napvilágra hozott valami olyasmit, ami mindvégig jelen volt, csak implicit, rejtett, fel nem ismert formában: *a minden tudományos igazság és diskurzus logikája mögött meghúzódó szexuális indifferenciát.*”²⁵ Szándéka nem a nyelv teljes átalakítása, a hímneműség kiiktatása, hanem egy

²¹ Hell, 51.

²² Butler, Judith. *Jelentős testek*. Ford. A. Tímár E. Budapest: ÚMK, 2005. 7.

²³ Például annak kijelentése, hogy egy csecsemő kislány vagy kisfiú, Butler szerint már regulatív normák alá kényszeríti a gyermeket. (Butler, 21.)

²⁴ Butler, 42, 74.

²⁵ Irigaray, Luce. „A diskurzus hatalma, a nőiség alárendeltsége.” Ford. Miklós Barbara. In Csabai Márta és Erős Ferenc. *Freud titokzatos tárgya*. Budapest: ÚMK, 1997. 225.

olyan rendszer teremtése, melyben a maszkulinitás éppen annyira húzódik vissza, hogy a femininitás egy szintre kerülhessen vele.²⁶ Így létrejöhet egy olyan diskurzus, amely ennek a kettősségnek folyamatos „egybejátszásával” dolgozik, s egyfajta hermeneutikai kört teremt, mely fokozatosan mélyül, megszüntetve az ellentéteket.²⁷ A nőiség megszűnne „hiány[ként], hiba[ként], a szubjektum negatív képmása[ként]” meghatározódni.

Mindezekből két fontos következtetést érdemes levonni a következőkre nézve: (1) a nyelv már eleve magában hordozza a férfiközpontúságot, ezért a nők legfeljebb semleges beszédmóddal kapcsolódhatnak be a párbeszédbe (Irigaray), és (2) nincs olyan „prediszkurzív nem”, amely biztos alapja lenne a társadalmi konstrukcióknak (Butler).²⁸

SEBZETT TESTEK, FELESLEGES OLDALBORDÁK

Ahhoz, hogy számottevő legyen a nő-férfi probléma, el kell fogadnunk azt a nézetet, hogy testi létezők vagyunk, hiszen az *embodied mind* eleve arra utal, hogy van egy elme, amely utólag testivé válik.²⁹ A legáltalánosabb elgondolás az, hogy az elme belakja a testet, de valamilyen módon mégis el van tőle választva.³⁰ A hagyományos test-lélek distinkció azonban még kiterjedtebb problémakörre válik, mikor a testről is megjelenik egy explicitebb diskurzus, hiszen bekapcsolódik a sex-gender, a *Körper* és a *Leib* kettőssége is. Ebben az esetben egymással keresztmetszetben levő tengelyeket láthatunk: míg az egyik oldalon a férfi-nő különbség rajzolódik ki, addig a másikon a kétféle tapasztalat általános megélése a nemeken túl, vagy éppen azokat megelőzve. Ez a viszonyrendszer egy bővebben kifejtendő fenomenológia alapját képezheti.

A husserli, merleau-ponty-i fenomenológia és a testfilozófia feminista kritikájának kulcsponja az elnyomás. Mindkét altudományág a világ fakticitásából indul ki, melynek alapvető része a test mint abszolút forrás, mint az origó, amiből minden további percepciónk és appercepciónk ered. Minden testünket érintő meghatározás előtt már létezőnk a világban, és tapasztaljuk azt.

Ehhez mindenekelőtt fel kell vetnünk a *Leib* és a *Körper* közötti különbséget, mely szavak a német nyelvben egyaránt testet jelentenek. A megkülönböztetés lefedi azt a dualista nézőpontot, mely szerint a test egyszerre objektum és szubjektum, megérintett és megérintő. Míg a *Körper* az a pont, amely meghatároz térben és időben, azaz láthatóvá tesz mások számára, addig a *Leib* az a megélt test, amellyel érzékelem és látom önmagam, miközben a *Leib* és a *Körper* is egyszerre én magam vagyok.

²⁶ Irigaray, *A diskurzus hatalma*, 233.

²⁷ Irigaray, *A diskurzus hatalma*, 232.

²⁸ Butler, 13.

²⁹ Vermes Katalin. *A felelő(s) test*. Budapest: L'Hatmattan, 2023. 21.

³⁰ Young, Iris Marion. *On Female Body Experience*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 5.

Ez a husserli megközelítés jelenik meg például Thomas Fuchsnál is, aki úgy véli, bár kontrollálom a testem, vannak olyan szélsőséges esetek, mikor az kivonja magát uralmam alól, például a betegségek vagy fájdalmak esetében, példaként hozza fel erre az anorexiát. Ez részben analóg Sartre elképzelésével, ahol a látva-lenni tudatnak elidegenítő hatása is van. Talán nem véletlenül, de Simone de Beauvoir írásaiban is hasonló tükröződik, habár sarkítottabb formában, nála ugyanis a nő specifikusan férfitekintetből látja önmagát, aminek kettős elidegenítő hatása van, hiszen még csak nem is a saját szemükön keresztül tudjuk magunkat szemlélni. „A testtapasztalat személyessége nem kész adottság, hanem folyamat.”³¹ Sokkal inkább tekinthető a test valamiféle folyamatos áramlásnak, mintsem egy konkrétan megragadható egységnek, ugyanakkor van benne valami egyesítő is, ami egy mederbe fogja mindent az áramlást.³² A testnek ily módú megragadása számos elméletben szerepet kap, ma már aligha beszélhetünk minderről úgy, hogy ne vennénk számításba a szubjektum és objektum olyan különös egységét, mely látszatra kizárja, valójában azonban szükségessé teszi egymást.

A világ újszerű elemzésébe minduntalan beleszóltak a testi tapasztalatok.³³ Hozzá képest határozom meg a különböző érzelmeket, proposíciókat, normákat. Testemmel cselekszem tudatosan és öntudatlanul is. A testem az első tapasztalásom és idegenségem is magamban.³⁴ Ha pedig a megélt testek jelentősége megnő, sokkal inkább kaphatnak hangot a korábban alsóbbrendűnek tekintett testek: a nő, a sérült, a más. Amíg korábban gyakran „felesleges oldalbordának” tekintették a nőket, addig ebben az új – vagy megújuló – diskurzusban igen csak számottevőek ezek a különleges testtapasztalatok.³⁵ A nemi jellegeink és sérüléseink gyökeresen meghatároznak minket. Hegeink elárulhatnak rólunk számos történetet, gyereként játék közbeni elesést, balesetet, szülést, betegséget, önsértést, az adrenalitól először észre sem vett sebeket életünk legnagyobb élménye közben. Testünk önmagában is képes lenne

³¹ Vermes, *A felelő(s) test*, 16.

³² Vermes, *A felelő(s) test*, 17.

³³ Vermes, *A felelő(s) test*, 40.

³⁴ Vermes, *A felelő(s) test*, 41.

³⁵ Ezen a ponton szeretném felhívni a figyelmet egy izgalmas cikkre, mely sérült testű nőkről szól. Mivel a megkérdoztetek mind nők voltak, és egyes esetekben – például dupla masztektómiát követően – saját nőiségük, női identitásuk megkérdőjelezését okozta megváltozott testük, izgalmas kitérő lenne kifejezetten a női test fenomenológiájára fókuszálni. Arra, hogy mennyire nem evidens a testtapasztalat, olyan értelemben, hogy olykor mennyire meghatározó pillanat az, amikor az ember, s talán különösen a nő először érinti meg saját testét úgy, mint ami él, s ami tőle úgy elidegeníthetetlen, hogy paradox módon mégis idegennek tűnik. (Donahue, Rosemary. „7 People Share the Stories Behind Their Scars.” In *Allure*, 2019. 07.02 (<https://www.allure.com/story/scar-stories-portrait-series> Utolsó letöltés: 2024.06.12.)) Számos elmélet szerint a „nőség” hiányból eredeztethető, gondolkunk például Lacanra. (Lacan, Jacques. „A fallosz jelentése.” Ford. Bíró Anna. In *Thalassa* 1998/2-3. 32.) Nietzsche kortársa, Lou Andreas-Salomé a férfivel szemben kidolgozatlanul tartja a nőt, akinek a legfőbb kitértetett szerepe az anyaság, ugyanakkor ez a legmagasabb rendű önelvesztés is. (Andreas-Salomé, Lou. „Az erotiká.” Ford. Juhász Anikó. In *Pro Philosophia* Füzetek 31. 93.) Hasonlókat ír Széplaky Gerda: „[a]z anya viszonyulása gyermekéhez – felejtés”. (Széplaky Gerda. *Az ember teste*. Pozsony: Kalligram, 2011. 119.) Hogyan lehet hát meghatározni egy olyan identitást, melynek alapfogalmai a felejtés, az önelvesztés, a hiány – az elidegenedés? Fuchs az utóbbival kapcsolatban a kapitalizmust hibáztatja, és az egész emberi fajra kiterjeszti azzal érvelve, hogy a fogyasztói társadalom eredményeképpen lassan a testek is árucikkeké válnak. (Fuchs, Thomas. „Testet birtokolni vagy megélt testként létezni.” Ford. Balázs Katalin. In *Nagyerdei Almanach* 2019/1. 51.)

elmesélni életünk történetét, szavainkkal pedig kiegészíthetjük azt, ahogyan igaz ez *vice versa* is. Húsunk több mindent őriz meg, mint hinnénk, kiszakadást a méhből, az oldalborda szerepéből, hogy megpróbáljunk nem a *Másik* lenni, hanem az *Én*.³⁶

ÖNMAGAM MINT IDEGEN

A következő néhány alfejezet célja bemutatni az elidegenedés rétegeit az egyszerű, mindennapi megélésektől a patológikus súlyosságú idegenérzetig, az első három szakaszban az előbbi, az utolsóban pedig az utóbbi kategóriát érintve. Weiss János írja *A szubjektum labirintusai*nak előszavában, hogy: „a felnőttek és a gyerekek a köznapi világban az »ént« személyes névmásként ugyan állandóan használják, de ez sosem jeleik meg gondolkodásra érdemes problémaként”.³⁷ Vagyis valahogy úgy vagyunk az énünkkel, mely mindig valami egyedit jelöl számunkra, de mindenki számára valami más „egyedit”, mint Szent Ágoston az idővel. Amíg nem kérdezik meg, mi is az, egészen biztosan tudom a választ. Laing, skót pszichiáter úgy véli, hogy alapvető egzisztenciális létmódunk az ontológiai biztonság. A következőkben az „ontológiai bizonytalanság mint fundamentális létállapot” felvetése melletti érvelésre töreksem.

Az első réteg a tudattalan, mellyel olyan egyszerű, mindennapi pillanatokban is találkozhatunk, mint álmaink felidézése, hirtelen felvillanó ötletek, reflexszerű reakciók, szorongások. Ezeknek a hirtelen történéseknek általában nem tudjuk az okát, sok esetben csak terápiás folyamatok során kaphatunk magyarázatot rájuk, azonban ez nem jelenti azt, hogy már rögtön klinikai esetek lennénk. Elegendő valamilyen stresszhelyzet vagy betegség okozta magas láz, és már radikálisan szembe is kerülünk a bennünk rejlő tudattalannal.

A következő fokozat a *Leibkörper* kettőssége, amit leginkább talán akkor tapasztalhatunk meg, ha bármilyen okból orvoshoz fordulunk, aki úgy tekint testünkre, mint ami nem több egy tárgynál, egy machanikusan működő biologikumnál. Mikor fájdalmat érzünk vagy egyéb testi reakciókat, amelyek felett nem tudunk uralkodni, szintén tapasztalhatjuk azt, hogy bár tisztában vagyunk vele, mindez a mi testünkkel, testünkben történik, mégis tőlünk függetlenül. A deperszonalizációs, derealizációs élmények során is átélhetjük ezt az idegenérzetet. Számos kutatás bizonyítja, hogy az ilyen jellegű megtapasztalások egészen mindennapiak, hiszen hamar elmúlnak, nem permanensek, ennek okán pedig bármikor, bárkivel megeshetnek. Remek példa erre Sartre rosszhiszeműség-passzusa, ahol egy végtelenül egyszerű hely-

³⁶ A dolgozat egy későbbi pontján láthatóvá válik, hogy ez a viszony korántsem ilyen egyszerű, a *Másik* és az *Én* nem választhatók el egymástól ilyen drasztikusan. Mindenesetre a szövegnek ezen pontján ez az állítás még nincs eléggé megalapozva, ezért egyelőre a szövegben említett felvetés melletti érvelésre töreksem.

³⁷ Weiss János, „Az öntudat filozófiai elmélete (Kísérlet a Heidelbergi Iskola koncepciójának és gondolati útjának rekonstrukciójára.)” In Kővári Sarolta és Soóky Krisztina és Weiss János. *A szubjektum labirintusai*. Budapest: Áron, 2016. 7.

zetben mutatja be, hogy mennyire tudjuk magunkról mégis leválasztani testi észleleteinket, s aztán visszatérni hozzájuk.³⁸

Harmadsorban specifikusan a női tapasztalat felé fordulok. Ezen a ponton nem lépünk túl messze a *Leibkörper* problematikájától, csupán elmélyítjük azt, amennyiben a nő a saját testéhez nem csupán úgy viszonyul, hogy *látva látja magát*, hanem *más szemén keresztül látja, ahogy látva van*. Fontos megemlíteni, hogy történetileg rengeteget változott a nők helyzete ahhoz képest, mint ahonnan ennek a dolgozatnak a kezdete is indul, és bizonyos szempontból a 19-20. században relevánsabb lett volna ezzel foglalkozni.³⁹ Sok olyan antikvitáskorabeli forrással találkozhatunk, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy a nők sok szempontból magasabb rangon álltak egyes társadalmakban, mint a férfiak, és még ma is találkozhatunk matriarchális berendezkedésekkel, ugyanakkor továbbra is számottevőbb mindezek ellenkezője. Ennek okán úgy vélem, és remélem, a dolgozat végére valamelyest bizonyosságot is nyer, hogy *lehet állandó, társadalmi kontextustól független kijelentés a test idegensége*.

A MÁSIK ÉN: A TUDATTALAN

Sok feminista nem gondolja, hogy törődni kellene a pszichoanalízissel, egyesek szerint nincs közük egymáshoz, mások szerint Freud kifejezetten szexista volt.⁴⁰ Az idegenérzet átfogóbb megértéséhez azonban mégis szükséges szólni róla néhány szót. A pszichoanalízis és a fenomenológia kapcsolata elsőre paradoxonnak tűnhet, mégsem lehet elmenni a közöttük megjelenő összefüggések mellett. A freudi elméletben a tudattalan nem irracionális, nem ellentmondásos, hanem egy sajátos szabályoknak megfelelően működő tudatrész, amely nem csupán idegen önmagunk számára, de akár hihetetlennek is tűnik. Ez az elképzelés természetesen szemben áll a karteziánus elmélettel, hiszen ott a tudatunk teljesen átlátható számunkra, viszont amennyiben az a felfogás megrendül azáltal, hogy a tudat eddig fel nem fedezett mélységeket kap, megrendül az „én” is mint szilárd alap. Ha azonban a descartes-i szubsztanciadualizmus mindeddig uralkodó volt, honnan vehetjük biztosra, hogy létezik egyáltalán tudattalan?

Freudnál a bizonyítás alapja hétköznapi idegenérzetekből fakad. A következő főérveket sorakoztatja fel: (1) a tudat adatai hiányosak, (2) nincs magyarázat az összefüggéstelennek

³⁸ Sartre, Jean-Paul. *A lét és a semmi*. Ford. Seregi Tamás. Budapest: L'Harmattan, 2006. 84-87.

³⁹ Talán ezen a ponton érdemes megemlíteni, hogy maga Beauvoir is úgy gondolta, hogy a 19. századi társadalmi, politikai fejlemények nagy hatással voltak erre a hierarchizálódásra, ahogy az látszik is a következő idézetből. „A nők alárendelt helyzete történetileg alakult ki, és meg is fog szűnni, a jövő perspektívájában. (Beauvoir nézete a nők alárendeltségéről történetfilozófiai alapokon áll, a marxi-hegeli alapokon, sajátos fenomenológiai keretben).” (Joó Mária. „Simone de Beauvoir és A második nem.” In *Pro Philosophia Füzetek* 35. 35-57.

<https://www.c3.hu/~prophil/profi033/joo.html>) S bár Beauvoirra sokat utalok majd, és egyet is értek vele abban, hogy a marxi-hegeli hagyománynak köze van a nő alárendelődéséhez, mégis úgy vélem, történetileg nem ez a legdőntőbb pont, s a folyamat már jóval korábban megkezdődött.

⁴⁰ Chodorow, 146.

tűnő ötletekre, gondolatokra, (3) bizonyos jelenségekre nem találunk fiziológiai magyarázatokat.⁴¹ Más szavakkal azt mondhatjuk, hogy időről időre tapasztalunk olyan váratlan testi vagy tudati jelenségeket, amelyek belőlünk fakadnak, mégis inkább mintha idegen elem tolazkodna szervezetünkbe olyan váratlansággal és pillanatnyiséggel, ahogy felkiáltunk, hogy „heuréka!” Ezeket a tudattalan elemeket a pszichoanalízis által tudjuk lefordítani a tudat nyelvére.

A freudi modellben a képzetek cenzúrán esnek át, mielőtt a tudatos szférába kerülhetnének, a tudattalanban rejtőző képzetek pedig azok, amelyeket a tudati ellenőrzés még a tudatelőttesbe – azaz a felidézhető emlékek tárházába – sem enged be.⁴² Bár Freud több struktúrát is megalkot a tudat rétegeire való tekintettel, mindben van egy olyan alsó rész, amelyben a sötét, felforgató ösztönök sokfélesége rejlik. A lélekben lévő tudati elemeket azonban sosem tudjuk teljes egészükben átfogni, átlátni. Ezért mindig is lesznek olyan darabkák, melyek felbukkanása ráébreszt bennünket saját idegenségünkre. Elfojtott emlékek, traumák, vágyak, minden, amit valamilyen cenzúra el akar rejtteni a közönség elől – s ennyiben olyan, mintha a saját tudatunkban is lenne egy „kulisszák mögött”. Színházi terminusoknál maradván a fenomenológiailag értendő negyedik fal Descartes-nál még töretlenül állt, Husserl filozófiája azonban úgy tűnt, képes azt lebontani, hogy az *én* és a *másik* többé ne legyen ilyen radikálisan elválasztva egymástól. Freud szerint a másikat úgy ismerem meg, hogy ráébredek, hozzám analóg módon működik, ennyiben pedig képes vagyok a *másikat énként* látni, de ahogy meghallom a színpad mögötti zörejt, *önmagamat* többé nem tudom nem *másikként* látni. A pszichoanalízisnek és a fenomenológiának is megvannak a maga módszerei arra, hogy ezt a saját bensőnkben nyílt mérhetetlen szakadékot áthidaljuk, ennek ellenére mégis úgy tűnik, minden próbálkozásunk ellenére is marad egy belül leledző idegen, akit nem lehet előcsalogatni.

A korábbiak alapján két szinten beszélhetünk a tudattalan idegenségéről: tudati és testi. Ebben a fejezetben még nem foglalkozunk a patológikus esetekkel, ezért megmaradhatunk annál a határvonalnál, ahol még a habituális és aktuális test folyamatosan kölcsönhatásban vannak, az implicit testemlékezés a múltból nyúl folyamatosan a jelenbe – úgymond, egymásba játszanak –, kialakítva egy különös, komplex emlékezetrendszert. Ehhez hasonlóan a freudi tudat és tudattalan is folyamatosan harcban állnak egymással, hogy melyikük legyen az uralkodó.⁴³

⁴¹ Freud, Sigmund. „A tudattalan.” In Freud, Sigmund. *Sigmund Freud Művei*. 6. kötet. Metapszichológiai írások. Ford. Berényi Gábor. et al. Budapest: Filum, 1997. 81-82.

⁴² „Ennek következtében a tudattalan egy »idegen belső területté« válik, más szavakkal valami külsővé a bensőben, melynek jelentése és hatása idegen a szubjektum számára.” (Fuchs, Thomas. „Testemlékezet és tudattalan.” Ford. Horváth Lajos. In *Nagyerdei Almanach*, 2019/1. 35.)

⁴³ Freud, 92.

Még ha saját tudattalanunk szélsőséges idegenségével nem is találkozunk a mindennapokban, lépten-nyomon akkor is olyan élethelyzetekbe kerülhetünk, amikor mégiscsak felvilan ez a furcsa, különös árnyék tudatunk szövevényes háttérében. „A pszichoanalízis számára a tudat csupán egy csillámló külső mázként jelent meg”, míg a fenomenológia számára valami olyasmiként, amelyben minden tapasztalat közvetlen, s ennyiben maga a tudat sosem válhat a legkisebb mértékben sem idegenné.⁴⁴ Később Husserl sem tagadja azt, hogy léteznének képzetelek a küszöb alatt, de ő éppen arra tartja alkalmasnak a fenomenológiát, hogy ezek a rejtett elemek előtérbe kerülhessenek.⁴⁵

A fenomenológia pedig hosszú ideje foglalkozik a pszichoanalitikus hagyománnyal, „a klasszikusnak nevezhető megközelítések sorában a teljes elutasítástól a kritikán keresztül a szintézisre törekvésig igen széles a paletta”.⁴⁶ Sartre például bírálja Freudot, amiért „a tudattalan fogalmával egy második tudatot hoz létre a tudatos tudat mellett, ami fenomenológiai értelemben eleve elfogadhatatlan”, hiszen „a rosszhiszeműség jelenségét, más szóval az önmagunknak való hazugság, illetve az öncsalás jelenségét a pszichoanalízis a tudat belső megketőztetésével magyarázza, vagyis egy tudatos én és egy idegen én kettősének feltevésével. Így a rosszhiszeműséget nem megmagyarázza, hanem eltolja, mégpedig a cenzúra síkjára.”⁴⁷

Ezzel szemben érvelve vethetjük fel Fuchs elméletét, aki szerint a tudattalan ilyen módon nem a tudat alatt van, mintegy második tudatként, ehelyett a tudatot horizontálisan kell elképzelni, amelyben a különböző területek folyamatos egymásra hatásban vannak, nem utolsósorban pedig elválaszthatatlanok interszubjektív tapasztalatainktól.⁴⁸

Az előző néhány bekezdésben elég sok test-tudat kölcsönhatást láthattunk, a vertikális tudattalan, (a tudatelőttes), a tudat, a horizontális tudat, a habituális és aktuális test... mind-mind oda-visszahatnak egymásra. Ebben a sokféleségben, amelybe ráadásul folyamatosan betolakszik a *más*, hogyan találhatunk – ha még nem is önmagunkra – bármilyen fogódzóra? Ez a kérdés pedig lassan el is vezet bennünket a birtokolt és a megélt test között feszülő disztinkcióig, azaz a *Leibkörper*ig.

⁴⁴ Fuchs, *Testemlékezet és tudattalan*, 33.

⁴⁵ Ullmann Tamás. „A tudattalan modelljei.” In *Magyar Filozófiai szemle* (2017/1) 16.

⁴⁶ Ullmann, *A tudattalan modelljei*, 9.

⁴⁷ Ullmann, *A tudattalan modelljei*, 17.

⁴⁸ „A tudattalan inkább körülveszi és áthatja a tudatéletet, épp úgy, ahogy a kirakósjátékokban a háttérben megbúvó alak átfogja az előteret, és épp úgy, mint ahogy a megélt test elrejtí önmagát működése közben. [...]. Ez egy olyan tudattalan, ami nem az individuumon belül, hanem annak a másokhoz fűződő viszonyaiban található.” (Fuchs, *Testemlékezet és tudattalan*, 32.)

Onnan, hogy szerepet kap az ösztön és a tudatalatti, nincs messze az a fenomenológiai elgondolás sem, mely elválasztja egymástól a két testfogalmat, a *Leibot* és a *Körpert*.⁴⁹ Eszerint a testtapasztalat folyamatos feszültségben áll, az észlelő és észlelt viszonyában, hiszen az az „alapvető itt”, amelyhez a világban minden mást viszonyítunk, ugyanúgy az is, amit teljesen sosem ismerhetünk meg, „soha nem válik tárggyá, amit körbesétálhatunk”.⁵⁰

Az *embodied mind* elméletei már jócskán elrugaszkodnak attól az elképzeléstől, hogy a test csak egy mechanikus szerkezet lenne, de az elmével még mindig nem tekintik egyenrangúnak. A testtapasztalatok jelentőségének emelkedése ellenére a megtestesült elme még mindig egy olyan testet megelőző – azaz csak észlelő, nem érzékelő – szellem, amely hierarchikus viszonyban marad anyagi valójával. A dolgozat további részében azonban ez a különválasztás némileg másodlagos, a hangsúly a testészlelés előtérbe kerülésén van, még ha az *embodied mind* elméleteknek fontos szerepe is van a testről való diskurzus kitágításában, fellelevenítésében.

Képzeljünk el egy autóbaleset szenvedett személyt, akit az egyszerűség kedvéért nevezünk I-nek. I súlyos sérüléseket szenvedett, a kórházban ébredve ráeszmél, hogy nem emlékszik a balesetet megelőző néhány napra, jobb lábát pedig nem tudja megmozdítani, de még gyenge is, a takaró is nehéz, nem tulajdonít hát neki különösebb jelentőséget. Másnap elvégeznek rajta különböző rutinvizsgálatokat, vért vesznek, vérnyomást mérnek, röntgeneket, ultrahangokat készítenek, s mint egy kirakós darabjai, úgy gyűlnek, gyűlnek a leletek, amelyek lassan egész testét lefedik. Később az orvosa is meglátogatja, I-nek gyanús a fiatal orvos izgalma, aggodalma, de hát ez mégiscsak egy kórház, továbbra sem gondolja túl a helyzetet, nem mellesleg még mindig igencsak fáradékony. A körülményekhez képest azonban jól érzi magát, ahogy ezt a doktornak is eldicsekszi, csak már kissé zavarja – mondja –, hogy eléggé elmacskásodott a jobb lába. A doktor arca összerezzen, ujjait tördeli, de gondolja I, talán még mindig semmi, talán már tudja, csak a szavak hiányában elvesz a valóság realitásértéke. I addig hajtogatja az igazát, hogy érzi ő a lábát, csak zsibbadt, hát tudja milyen, mikor zsibbad, érzi, hogy szúr, (bárcsak szúrna), amíg a doktor le nem húzza a lábáról a takarót, ... és rövidesen még utána is.

Este meglátogatja a kórház terapeutája, és arról kérdezi, hogy van, mit érez, de I csak arra tud gondolni, mit *nem* érez. Figyelmét nehezen koncentrálja, gondolatban még cikázik a múlt és a jelen között, hite a beletörődés felé hajló megbizonyosodás és a vad, körömszakad-

⁴⁹ A két egyaránt testet jelentő német kifejezés a test mint biologikum és mint észlelő szubjektum megkülönböztetését szolgálja. A *Leib* az „eleven, átélt, szubjektív test”, míg a *Körper* a „tárgyi, fizikai test”. Erre szolgál példaként az, mikor megérintjük saját kezünket, s a megérintő kezünk *Leib*, míg a megérintett kezünk *Körper* ebben az egyszerű aktusban. (Vermes Katalin. *A test éthosza*. Budapest: L'Harmattan, 2006. 29.)

⁵⁰ Vermes, *A test éthosza*, 30-31.

táig kapaszkodó tagadás között oszcillál.⁵¹ Az orvosoknak I délelőtt csupán anatómiai alany volt, délután pszichológiává vált, s a kettő számukra nem ér össze, I fejét azonban majd' szét-feszíti. Az eset patológiussá váló szélsőségeire a dolgozat egy későbbi fejezetében kerül sor, a drasztikus példa csupán a *Leibkörper* kettősségének bemutatását szolgálta. Ahogy Fuchs írja, „[a] Sein mint az élet mozgása, kifelé áramlik és egyben önmagában is nyugszik. Az élet-folyamatok és tevékenységek nem birtokolhatók, uralhatók vagy létrehozhatók, hanem megélt és átélt folyamatok – úgy, mint például az elalvás és az ébredés, a járás és az állás, a beszéd és a tánc, a nevetés és a sírás, a szeretés és a gyűlölet.”⁵²

Onnan tehát, hogy már önnön tudatomon belül is idegenérzetet tapasztalhatok saját magammal szemben, ráéppül a testi elidegenedés érzete is. Szomjas vagyok vagy fáj a lábam: elsőre nem is gondolnánk, hogy a megélt és a birtokolt test közötti különbség ennyire nüansznyi is lehet. Általában véve a két testészlelést nem végletekként tapasztaljuk, inkább mint szoros viszonyban álló megéléseket, amelyek között folyamatosan ingadozunk, a megszokott folyamatokban a *Leib Körper*-ré válik,⁵³ de „csak a halálban lesz igazán *Körper*, tiszta materiális tárgy.”⁵⁴ Mindennek remek leírása található Sartre-nál, amikor a rosszhiszeműségről is, vagy Gallagher és Zahavi szerkesztésében: a vak ember botja kezdetben csak egy egyszerű tárgyként funkcionál, amikor azonban a látássérült személy megszokja, hogy a szemei helyett ennek a tárgynak köszönhetően tud tájékozódni, mintha élőbbé válna a bot, *szervvé*, de kizárólag az ő számára, mindenki másnak egy egyszerű tárgy marad.⁵⁵ Észre sem vesszük, hogyan távolodunk el magunktól, majd térünk vissza, mindig másként megértve önmagunkat, hol messzebből, hol közelebből. Különösen jelentőssé válik ez a kapitalizmust idejében,⁵⁶ amikor a testek sokkal hamarabb válnak piaci értékkel rendelkező tárgyakká, eladhatóvá, míg nem saját értékünket is piaci értékünk határozza meg.⁵⁷

⁵¹ „A terápiában a betegség-tapasztalat elidegenítése egészen a »megtestesülésig« növekedhet, melyben a betegség egy idegen ágensként, egy anyagként vagy idegentestként értelmezhető, amit le kell hasítani vagy el kell távolítani – ahhoz hasonlóan, ahogy az az ősi gyógyító kultúrákban vagy egyéb gyógyászati rítusokban zajlik, gondolhatunk akár a korai európai érvágásokra vagy sebészeti-műtési beavatkozásokra. A technicizált orvostudomány nagyszámú beavatkozási lehetőségeivel egyetemben a megélt testi tapasztalat átértelmezésén alapszik a mechanikus-materiális testfolyamatok révén. Az egészség a megélt test eltárgyasításának következtében olykor károsodhat is, hiszen nemhogy támogatnánk a szervezet öngyógyító folyamatait, hanem orvosilag gátoljuk vagy helyettesítjük. Vannak gyógyítási rendszerek, melyek sokkal inkább a megélt testtapasztalaton alapulnak, szemben a klasszikus, nyugati orvostudománnyal – gondolhatunk itt a kínai vagy az indiai orvostudományra, de a testélményekre irányuló terápiákra is a kortárs pszichoszomatikában.” (Fuchs, *Testet birtokolni*, 55.)

⁵² Fuchs, *Testet birtokolni*, 50.

⁵³ Fuchs, *Testet birtokolni*, 54.

⁵⁴ Fuchs, *Testet birtokolni*, 54.

⁵⁵ Gallagher, 139.

⁵⁶ Korábban jeleztem, hogy a marxista konnotációktól függetlenül szándékozom megközelíteni az elidegenedés kérdését. A kapitalizmus hatása ennek ellenére nehezen megkerülhető, de továbbra is fenntartom, hogy érvelésem továbbra is távol áll a marxi fogalmi hagyománytól, hiszen ez a fajta elidegenedés egy sokkal mélyebben leledző, *esszenciálisabb* idegenség, mint amilyen a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* szerepel.

⁵⁷ Fuchs, *Testet birtokolni*, 50.

Azonban nem csak a magunkkal való viszonyban lehet elidegenítő hatása a test kettősségének, de ugyanúgy a másokkal való viszonyunkban is. Csak egy olyan világ megismerésére vagyunk képesek, amelyben már előzetesen benne találjuk magunkat, azaz már mi magunk is mindig világban-benne-létként valósulunk meg.⁵⁸ A testünk pedig „jelentésszituációt és cselekvési környezetet” hoz magával, a testünk az, aminek révén képesek vagyunk a világ megismerésére.⁵⁹ A testek pedig folyamatosan kommunikálnak egymással: létezhet a test a nyelv előtt, egy fischer-lichtei energiamező, egy merleau-ponty-i szövet. A mimika, a gesztikuláció, a testtartás már megszólal azelőtt, hogy szóra nyitnám számat, szólni pedig csak a testemnek köszönhetően tudok. Bizonyos cselekvések végrehajtása már mindig is mával von egyéb jelentéshálókat.⁶⁰

Szokás mondani, hogy a szem a lélek tükre, s ez ebben az esetben kifejezetten izgalmas hasonlat. Magunkat tükörben látva vizsgálni: ekkor érezzük igazán testünk feszítő kettősét. S ennek egy elengedhetetlen mozzanata, mikor nem mi látjuk magunkat, hanem észleljük, hogy más által láva vagyunk.

A FÉRFITEKINTET TÜKRÉBEN

„Nem vagy enyém, míg magadé vagy: / Még nem szeretsz. / Míg cserébe a magadénak / Szeretnél, teher is lehetsz.” – írja Szabó Lőrinc egyik legismertebb versében.⁶¹ Ebben a fejezetben helyenként utalni is fogok rá, mert bár talán kissé drasztikusan, de remekül megragadja azt a patriarchális hatalomgyakorlást, amely ellen a feminista szerzők elsősorban fellázadnak. Az előző két fejezetben egy egészen általános idegentapasztalatról olvashattunk, amely így nemtől függetlenül, a bináris rendszeren kívül állva határoz meg minket mint embereket. Ebben a fejezetben azonban a specifikusan női tapasztalat kerül előtérbe, amennyiben a feministákkal egyetértve feltételezzük, hogy a nő mindig is a férfitekinteten keresztül tapasztalja önmagát. A következőkben ezt a kijelentést szó szerinti és átvitt értelemben is használom, a nőnek a saját testéhez való viszonyára és a társadalomban betöltött szerepére vonatkozóan. A korábbiak alapján látható, hogy az identitás logikája már Platónnál dichotóm és hierarchikus.⁶² A feminista identitáskérdés így egy folyamatos harc marad, hiszen a női identitáshoz

⁵⁸ Gallagher, 137.

⁵⁹ Gallagher, 138.

⁶⁰ Egy számottevő alkérdése mindennek még a társadalmi és biológiai nem különválasztása, amely részben érintve lesz *A testiség etikai dimenziói* című fejezetben.

⁶¹ Szabó Lőrinc. „Semmiért egészen.” In *Irodalmi Jelen* (2010/3) <https://www.irodalmijelen.hu/2010-mar-31-0652/semmiert-egesen> A vers abból a szempontból is izgalmas, hogy míg egyértelműen megjelenik benne egy kizárólagos, szinte erőszakos birtoklásvágy, a sorok között mintha kiolvasható volna egy bénító kétségbeesés is, amely révén a másokra való vágy ilyen agresszív módokat ölt.

⁶² Széplaky, 119.

mindig is hozzátartozik a testiség, a test azonban folyamatosan objektivizálva van, betegségként vagy „a fallikusan tételezett hiányra adott egyfajta válaszként” jelenik meg.⁶³

Számos klasszikus és kortárs gondolkísérlet foglalkozik azzal, hogy meddig tartható fenn egy adott személyes azonosság. Ha például megműtenek, a testemnek hány százalékát veszíthetem el ahhoz, hogy önmagam maradjak? Van-e egyáltalán a testemben bármi, ami nem feláldozható? Mi van, ha valóban csak *agyak vagyunk egy tartályban*, ha a descartes-i gonosz csaló valóban létezik, és minden, mit valóságnak hiszünk, csak az agyunkban lezajló kémiai és biológiai folyamatoknak köszönhető? A különböző megközelítések – bárhogyan is gondolkodjanak a testről – nagyrészt egyetértenek abban, hogy létezik valamiféle *Én*, legyen az dinamikus vagy statikus, amely meghatároz minden további észlelést és érzékelést. Ezen felül feltételezem, és a dolgozatban is arra építek, hogy számolhatunk az explicit és implicit testemlékezéssel is, mikor önmagunk megragadására törekszünk.⁶⁴

Mindez arra mutat, hogy testi tapasztalataink szorosan összefonódnak mentális tapasztalatainkkal, s a kettő ennyiben aligha választható el egymástól. A nők esetében azonban bonyolultabb a helyzet: az az *Én*, amely a fenomenológia alanya, amely abszolút forrásként tűnik fel, s amely saját testét tapasztalja, a 19-20. századnak megfelelően átlagos emberi én, azaz *férfi* („az abszolút emberinek a gyakorlatban a hímnemű a típusa”).⁶⁵ Így ez az *Én*, amely révén elvileg mindenki megragadhatja önmagát, azt eredményezi, hogy a társadalom nagy része csak közvetetten juthat el önmagához. „Nem vagy enyém, míg magadé vagy: / Még nem szeretsz. / Míg cserébe a magadénak / Szeretnél, teher is lehetsz.”⁶⁶ Erre épül a feminista *férfi-tekinet* koncepciója.

„[A nő] egy olyan világban fedezi fel és választja önmagát, amelyben a férfi arra kényszeríti, hogy önmagát a Másikként vállalja, egy olyan világban, amelyben tárgyá akarják merevíteni, immanenciára kárhoztatni, mert transzcendenciáját egy másik lényegi és szuverén öntudat fogja folytonosan meghaladni.” – írja Beauvoir, visszautalva arra a hierarchikus distinkcióra, amely már a platonikus dialógusokban is megjelent a szellem és az anyag között. „Minden ember alapvető követelése, hogy önmagát lényeginek tételje, s a nő tragédiája éppen az, hogy e belső igénye összeütközésbe kerül helyzete posztulátumával, mely őt lényegtelenként konstituálja. Hogy teljesítheti ki énjét egy emberi lény a nő helyzetében?”⁶⁷

⁶³ Széplaky, 119.

⁶⁴ „Az explicit emlékezés a jelenből irányul vissza a múltba, míg az implicit emlékezet nem a múltat reprezentálja, hanem a múltat enaktálja a test jelenbeli teljesítménye révén.” (Ullmann Tamás. „Tudattalan és test.” In Kondor Zsuzsanna. (szerk.) *A megtestesült elme: fókuszban a test*. Budapest: Akadémiai, 2022. https://mersz.hu/dokumentum/m937ame_81/#m937ame_79_p8)

⁶⁵ Beauvoir, Simone de. *The Sexond Sex*. Ford. Borde, Constance és Malovany-Chevallier, Sheila. New York: Vintage Books, 2010. 25.

⁶⁶ Szabó

⁶⁷ Beauvoir, *A második nem*, 26-27.

Hasonló a helyzet, mint a *Leibkörper* okozta kettősségnél, hiszen a központi elem itt is az, hogy más által látva látom önmagam. Abban rejlik a különbség, hogy ebben az esetben a belső perspektívámat, a steini értelemben vett *testérezélt* testemet kívülről a másik, aki látja, férfitekintettel nézi, s én mint *nő*, az ő *férfitekintetén* keresztül láthatom meg magamat.⁶⁸ A világ innentől más, megváltoznak a színek, mintha nem jó helyen törne meg a fény, testünk mindig csak maga árnyékaként önmaga. Iris Marion Youngnak az *On Female Body Experience* a kortárs feminizmus egyik alapszövege. Egy fejezetében explicite foglalkozik a *male gaze* kérdésével: „Látom magam gyapjában, ahogy ő lát engem. Talán nem látom magam anélkül, hogy látva lennék? Szükségem van rá, hogy egyesítsen engem a magamról alkotott képpel?”⁶⁹ A kettős tekinteten keresztüli öntapasztalás pedig nem csak személyében idegeníti el a nőt, de el is tárgyiasítja, mintegy a férfi vágyának tárgyává téve önmagát. „Hogy minden irtózó gyanakvást / Elcsittithass, már nem tudok mást: / Mutasd meg a teljes alázat / És áldozat / Örömet és hogy a világnak / Kedvemért ellentéte vagy.”⁷⁰

Miből ered a női idegenség? A testben leledzik vagy azt megelőzően már fellelhető valami esszenciális, amitől *más* lesz, mint „*az ember*”? Kétségtelen, hogy a külsődleges nemi jellegek alapesetben megkülönböztetik egymástól a nemeket, „a mellek a leglátványosabb jelei egy nő femininitásának, a szexualitásának jelzői.”⁷¹ Mitől lesz mégis valaki nő? Más *nőnemű*nek lenni, mint *nő*nek? Beauvoir klasszikus kijelentése, hogy „*az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik.*”⁷² S bár vélhetően Beauvoirnál nem jelent meg a sex/gender disztinkció, felvetése mégis hamar idevezet. Azonban ha meg is különböztetjük egymástól a születési és a társadalmi nemet, a kérdésünk csak még tovább mélyül. A testtől pedig már annyiban is elválaszthatatlan, hogy nagyon sokáig a testi különbségekre (pl. izomzat, fizikum) hivatkozva tartották alacsonyabb rendűnek a nőket, számos tanulmány született arról, hogy mi a biológiai oka annak, hogy a lányok „lányosan dobnak”, s ennyiben nem csak gyengének, hanem megbízhatatlannak is tartották a női testet, gondolva itt a menstruáció, várandósság, szülés miatt kieső időre. Hiszen ahogy a szólás is tartja, *tota mulier in utero*.⁷³ Egy némileg paradox viszony áll fenn, mivel a nőket sok esetben a testükkel összefüggésben éri a megkülönböztetés, mégsem magából a testből ered a hierarchizálódás, annál inkább a társadalmi, történeti okai vannak. „Hogy egy nő mennyire képes birtokba venni a világot, mekkora terhet ró rá

⁶⁸ Nagl-Docekal, 36.

⁶⁹ Young, 62.

⁷⁰ Szabó

⁷¹ Young, 78.

⁷² Beauvoir, *The Second Sex*, 14.

⁷³ Arisztotelésztől Aquinói Szent Tamáson át Freudig a test (petefészek) a nő lényege, mint a máké az altatóerő. Nő és test, test és szexualitás, nő és szexualitás szorosan összetartozó fogalmak a filozófiai tradíció rejtett szubjektuma, a férfi-Ember számára, aki magát elsősorban léleknek, szellemnek, kultúrának tettezi. (Joó, *Simone de Beauvoir és A második nem*)

a fajfenntartás, azt nem a természet szabja meg, hanem a társadalom”,⁷⁴ „a női és férfi testek közti különbséget társadalmi normákkal kapcsolják össze”.⁷⁵

A sex tekintetében általában jóval kevésbé van tere ennek a bizonytalanságnak, hiszen konkrét, meghatározó különbségek vannak a nők és a férfiak teste között. A kortárs vizsgálódások mindenesetre ebben a kérdésben is egyre tágabb válaszlehetőségekre tesznek kísérletet, Atwood például cinikusan a következőket írja a női test eltárgyasításával kapcsolatban:

„A Női Testhez alapvetően a következő tartozékok járnak: harisnyakötő, harisnyatartó, krinolin, ingváll, tumor, melltartó, mellkendő, alsóing, erényöv, túsarok, orrgyűrű, fátyol, báránybőr kesztyű, neccharisnya, vállkendő, hajszalag [...] A Szaporodási Szervek fakultatív tartozékai a Női Testnek, akár ki is vehetők. Bennük vagy van, vagy nincs miniatűr embrió.”⁷⁶

Van tehát egy Én, aki születésekor bizonyos értelemben semleges. Öntudatra ébred, önmagára tekint, mellei kitakarják csípőjét és lábait. Előrébb hajol, ahogy alhasa görcsbe rándul, s ráébred, talán vérzik. Vagy ahogy Young szellemesen leírta: „végigsétálok a könyvtári polcok között *A tiszta ész kritikáját* keresve; érzem a fájdalommentes, téves összehúzódasokat a hátamban”, testem határai megváltoztak, szokatlan, nekiütközöm a polcnak, és bár ez a test nem idegen tőlem olyan értelemben, mintha beteg lenne, mégis közeledem és távolodom tőle magam is, ahogy a magzat a háttérben szóló jazz ritmusára mozog odabent.⁷⁷

Ezen a ponton pedig érdemes megemlíteni az anyaság kérdését, amire gyakran úgy gondolunk, mint a legelemibb női tapasztalat, a feminista szerzők legtöbbször mégis úgy utal rá, mint a legelidegenítőbb állapotra. Anyának lenni a „legmagasabb rendű önelvesztés, feltétlenség”,⁷⁸ „egyfajta megnyugvás, megérkezés, [...] de [az anya] gyermekéhez való viszonya az én felejtése”,⁷⁹ Young érvelésében pedig a test megosztottsága vagy akár meghasonlottsága, „a teste a magáé és nem-magáé”, belső mozgásai nem tőle erednek, hanem valaki mástól, aki még mégsem igazán más.⁸⁰

Az anyaság talán a legspecifikusabb női tapasztalat, bár természetesen nem kritériuma a nő(i)ségnek. Mégis egy olyan jellegű öntapasztalás, amely során a nő viszonya abszolút módon megváltozik a saját testéhez. Egyfelől visszatér általa ahhoz a mélyen gyökerező teremtményhez, aminek képessége – s nem feltétlen beteljesítése – által megérkezhet ahhoz az esszenciális női princípiumhoz, amivel már szinte a preszókratikus időkben megragadták a nőiséget – az anyagot, a befogadót, a *természetet*. Ugyanakkor teste már nem csupán az övé, már nem csak magáért létezik olyan értelemben, hogy immáron osztozik testén valakivel, aki

⁷⁴ Joó, *Simone de Beauvoir és A második nem*

⁷⁵ Nagl-Docekal, 22.

⁷⁶ Atwood, Margaret. „A női test.” Ford. Palla Mária. In *Magyar Lettre Internationale* 25. 49.

⁷⁷ Young, 52.

⁷⁸ Andreas-Salomé

⁷⁹ Széplaky, 119.

⁸⁰ Young, 46.

csak általa élhet. Ennek pedig nagyon kettős megítélése lehet, amennyire megosztott ez a fajta testtapasztalat is. Míg lehet a végső önmagára találás mozzanata az anyává válás – vagy várandósság –, addig a legmélyebb idegenérzet is fakadhat belőle. „A felvilágosodás szerzői a nőket anyaszerepben magasztalták fel, [...] a feminista kritika szerint a nőket egy » sajátos szerep rabszolgájává teszi »”,⁸¹ „a mai olvasó számára nagyon sötétnek, nyomasztónak tűnik a női testi lét súlya”,⁸² megosztottságában azonban mégis egy marad, egy önmagával s gyermekével.

A fejezet során, remélem, láthatóvá vált a női (testi) létben megbúvó, ugyanakkor időről időre megfeszítő kettősség, idegenség. A tudattalantól eljutunk a saját testig, majd ahhoz a ponthoz, amikor a *Leib* kénytelen kibújni rejtettségéből, s a másik számára láthatóvá válni.⁸³ Ez a láthatóvá válás pedig visszaverődik magára a személyre, ahogy a másik tekintetén keresztül látja önmagát, elkülönülve tükörképétől, s a másik szemében való visszatükröződéstől. A női létbe már eredendően bele van kódolva ez a fajta meghasonlottság, és bár talán általános emberi tapasztalat, hogy az élet, vagy inkább a felnövés egy pontján az ember megérinti saját testét, és valamiféle új öntudatra ébred, amely során újra meg kell ismernie önmagát, bőrének minden centijét és minden porcikáját, a nőben mélyebben rejlik ez a kettősség. És habár ebben az idegenségben magára is találhat, könnyen eljuthat az idegenségnek egy olyan mély rétegéig, ahol önmagát elfelejti, nem talál ki, és odaad magából mindent: *semmiért egészen*.

AZ ELIDEGENEDÉS PATOLÓGIÁJA

A kortárs skót pszichiáter, R. D. Laing elmélete szerint alapvetően ontológiai biztonságban élünk. Ismerjük a környezetünket, a világot magunk körül, a szokásokat, társadalmi konvenciókat, s mindazon tényezők átfogó hálóját, amelybe beleszületünk. Arról, hogy mennyire könnyen ki lehet billenni ebből az állapotból, a szerző is értekezik, de ha csak Freudig nyúlunk vissza, látjuk, hogy ez az elképzelés már ott is megtalálható.

Az elfojtott szorongás például nagyon könnyen okozhat idegenséget. Freud szerint a tudattalan tele van olyan indulatcsírákkal, amelyeknek nem szabad kibomlaniuk, amennyiben ez mégis megtörténik, aligha ismerünk magunkra.⁸⁴ Az elfojtás tulajdonképpen egy óvó mechanizmus, hogy megmaradhassunk annál a „karakternél”, aki a mindennapokban vagyunk. A fóbiákból eredő szorongások mindig csak helyettesítő képzeteken alapszanak, azaz valamit pótolnak, valamit, ami eredeti. Ebből fakad a hisztéria, amit jelentős mértékben nők-

⁸¹ Joó, *A nő mint igazság Nietzschénél*

⁸² Joó, *Simone de Beauvoir és A második nem*

⁸³ Fuchs, *Testemlékezet és tudattalan*, 44.

⁸⁴ Freud, 91.

nél diagnosztizáltak akkor, és statisztikailag bizonyíthatóan még ma is, még ha más néven is. A skizofrén betegek a legalkalmasabbak arra, hogy esetükben kezeljék azt az elidegenedést, mert a hisztériások által megragadhatatlan szorongások eredeti alapját képesek nagyon plasztikusan meghatározni.⁸⁵

Egy második eleme a patológikus elidegenedésnek a *Leib* és a *Körper* kettősségének polarizálódása, ami „hiperperszonalizálódáshoz” vagy „deperszonalizálódáshoz” vezethet.⁸⁶ Ez sokszor olyan mértékeket ölthet, hogy az élmény verbalizálhatatlanná válik.⁸⁷ Ezek is nagyon könnyen megtörténhetnek a mindennapokban, ugyanakkor számos olyan mentális zavar van, amelyeknek alapvető tünete valamelyik a kettő közül. Izgalmasnak tartom ebben a tekintetben a major neurokognitív zavar és az érzelmileg labilis személyiségzavar explicitebb vizsgálatát, a két zavar ugyanis egymással ellentétes fejlődési utat jár be. A major neurokognitív zavarral élő személyek (amennyiben a két csoport között nincs közös metszet) általában szilárd szelfmaggal rendelkeznek, mely az idő során lassan-lassan elkopik, mígnem az egyén számára saját emlékei, szerettei és nem utolsósorban teste válik számára abszolút felismerhetlenné, idegenné. A borderline személyiségzavar esetében fordítva van, már gyermekkorban sem alakul ki egy stabil identitás, így a fokozatosan ráépülő rétegek bizonytalanul állnak egymáson. Mindkét zavar esetében előfordul, hogy az érintett személy szinte kényszeresen kezdi el figyelni saját magát, mert úgy érzi, különben individuális egysége homokként porlad ki kezei közül, vagy éppen annyira álomszerűen, valószínűtlenül éli meg testét, hogy az alapjaiban megkérdőjeleződik.

Harmadsorban érdemes megemlíteni a megbetegedett testből fakadó idegenséget. Fuchs ezt úgy írja le, hogy a *Leib* spontaneitása addig fokozódik, amíg el nem veszítjük felette uralmunkat.⁸⁸ Megtörténhet ez különböző fájdalomérzetekre való reakciókként, de gyakran az implicit testemlékezetben elrejtett traumák révén. Mindezek megmutathatják, hogy testünk képes szinte teljesen idegenként megjelenni önmagunk számára ezekben a szélsőséges esetekben.

⁸⁵ Freud, 94-97, 107-114.

⁸⁶ Vermes, 50.

⁸⁷ Vermes, 51.

⁸⁸ Fuchs, *Testet birtokolni vagy megélt testként létezni*, 54.

AZ ÜVEGPLAFONON TÚL: A TESTISÉG ETIKAI VONZATAI

A záró fejezetben még három témát érintek röviden, jelezve, hogy milyen irányokban tartanám elsősorban érdemesnek a felvetett téma továbbgondolását: (1) a szómaesztétika mint a femininitás és a maszkulinitás bináris rendszerben való elhelyezése helyett egy spektrum-alapú elképzelés; (2) a testiség etikai vonzatai, a testek egymásért való felelőssége; (3) poszt-feminizmus. Mindezek előtt azonban érdemes lehet pontosítani a címválasztást.

Az üvegplafon a feminista hagyományban használt, beágyazódott fogalom, mely arra utal, hogy azzal szemben, hogy a férfiak és a nők közötti különbségének társadalmi megítélése kiegyenlítődött, és a megkülönböztetés immáron pusztán csak látszólagos, valójában maradt egy üvegplafon, amelyen a nők csak átláthatnak, át azonban nem léphetnek.⁸⁹ Utal ez a financiai megkülönböztetésre, vagy éppen arra, hogy egy nő kevesebb eséllyel kaphat meg egy vezetői beosztást. Ugyanakkor e klasszikus értelmű definíció mellett átvitt értelemben is alkalmasnak tartom a dolgozatban felvetett nézetek plasztikusabb bemutatására. Az *embodied mind*, ahogy korábban jeleztem, sok szerzőnél még mindig utal egy hierarchikus viszonyra, amely az ész és a test között áll fenn, csak látszólag szünteti meg ezt az elválasztást. Számos kísérlet született arra, hogy a test és az elme egy szintre kerülhessenek egymással a filozófiai és egyéb tudományos diskurzusokban, azonban a legtöbb esetben még mindig ottmaradt az *üvegplafon*. A test még bámulna felfelé, ha tudna, de legjobb esetben is csak befelé fordul, hiszen ott az agy, ami ugyan a testhez tartozik, mégis annyiban egyfajta közvetítő szerepet tölt be a két pólus között, hogy általában odaképzeli az én központját. A testem bármelyik részét elveszíthetem, és elvileg magam maradok, kivéve, ha ez a beavatkozás az agyamat is érinti. Ugyanakkor ezek az elméletek nem veszik figyelembe az implicit és explicit testemlékezésről szóló, egyre nagyobb teret hódító kutatásokat, amelyek egyértelműen jelzik, hogy a testem nélkül mégsem lehetek egészen ugyanaz.

Ennek az elgondolásnak egy jelentős kortárs támogatója Richard Shusterman, a szómaesztétika fogalom megalkotója. Az összetett szó mindkét tagját a lehető legegyszerűbb módon értelmezi, a kifejezés így annyit jelent, hogy *testérzékelés*. Elképzelése szerint abszolút nem tudunk függetlenedni testünkől, hiszen az minden pillanatban érzékel, érintkezik legalább egy valamivel, most is legalább a székkal, amin ülve olvassuk ezeket a sorokat.⁹⁰ Shusterman nem *nőkről* és *férfiakról* beszél, hanem feminin és maszkulin jellemzőkről, amelyek egyaránt megjelennek mindkét nemben. Ennyiben nem egy kétpontú rendszerben helyezi el a nemeket, elmélete sokkal inkább egy spektrum révén képzelhető el, amelyen mindenki külön-

⁸⁹ A kifejezést leggyakrabban a nők karrierével kapcsolatban hallhatjuk, azonban érvényes minden hátrányos megkülönböztetésre nemi, faji, eszmei, stb. alapon.

⁹⁰ Krémer Sándor. „Szómaesztétika és filozófia.” In *Élet és irodalom* LVIII/29. <https://www.es.hu/cikk/2014-07-18/kremer-sandor/szomaesztetika-es-filozofia.html>

böző pontokon helyezkedik el, és mindannyiunk élete során is változhat, hogy éppen hova helyezzük magunkat. Kritizálja a fundamentális fenomenológia szokásos megközelítését, amely feltételezi, hogy a világon minden emberi lénynek ugyanolyan, az alapvető emberi ontológiai állapot által meghatározott szomatikus szubjektivitása és tapasztalata van. Mindenki más körülmények között él, sokféle testtel és testtapasztalattal. Elismeri, hogy az emberi testek nyilvánvalóan nemi jellegekkel ellátott testek, de a szómaesztétika azt állítja, hogy testtapasztalatunkat nagymértékben alakítják a szociokulturális erők és tapasztaltok is.⁹¹ Sokan megbotránkoztak rajta, mikor kiderült, hogy óráinak gyakorlati része is van, amely magában foglal meditációt és *mindfulness* gyakorlatokat egyaránt.⁹² Sőt, odáig is elmegy, hogy kijelenti, az elme nem uralkodik a test felett, a kettejük levő kapcsolat tranzitív. Elménk akarateréje és figyelme végső soron szomatikus kérdés: olyan diszciplínák segítségével, amelyek szomatikus tudatosságra és gyakorlatokra épülnek, fejleszthetjük a koncentrációs képességet és a mentális irányítást.

Másodsorban nem szabad elmennünk a testből fakadó etikai következmények mellett sem. „*Testi módon létezni felelő(s) pozíció.* Minden lélegzetvétel befogadás és elengedés, a külső és belső felégetése. Az eleven test válasz a külsőre. Befogadja a külsőt, megforgatja magában, s kiengedi azt, mi belül van. Kiszolgáltat minket az elemeknek, kiszolgáltat minket másoknak, de el is különíti, átélhetővé teszi a sajátot.”⁹³ Így nyitja Vermes Katalin új kötetét, melyben a testiség fenomenális és pszichoanalitikus elemzésén túl a korporeális etikai vonzatait is vizsgálja. Majd később így folytatja: „Életünk hajnalán mások vettek karba, hordoztak minket, előbb, mint hogy önmagukat megtarthattuk volna. Felnőttként is váltakozva sorordjuk, tartjuk egymást.”⁹⁴

Realitástapasztalatunk tehát mindig multimediális és interkorporális.⁹⁵ Mindig más testekkel van összefüggésben, felel más testekért, és más testek is felelnek érte. A test minden korábbi kettősség mellett rendelkezik még eggyel, ami már etikai vonatkozással is bír: a fakticitás és a szabadság kettősségével, mert a szituáció, amiben vagyunk, mindig bír egyszerre objektív és szubjektív karakterrel is.⁹⁶ A testünknek is van egy faktuális oldala, megváltoztat-

⁹¹ Krémer

⁹² Mindez, még ha elsőre szokatlannak is tűnik, mégsem olyan kirívó, a filozófia mint (lelki) gyakorlat vagy mint életforma már az antikvitásban megjelent a sztoikusoknál és az epikureusoknál fontos szerepet játszott, ennek egyik kortárs felemlítője Pierre Hadot. A gyakorlat filozófiához kapcsolása viszont nem volt idegen például Descartes-tól sem, ha csak az *Elmélkedések az első filozófiáról* című művének strukturálására gondolunk.

⁹³ Vermes, 15.

⁹⁴ Vermes, 17.

⁹⁵ Vermes, 53.

⁹⁶ Nagl-Docekal, 25.

hatatlan rétegei, ugyanakkor gondolhatunk rá úgy, mint a szabadság manifesztációjára is (Nagl-Docekal példája itt az éhségstrájk).⁹⁷

Mi az az aspektus, amelyből világossá válik, hogy a testek felelősek egymásért? Van-e valamilyen közös, preperszonális alap, amely révén kapcsolódunk egymáshoz? Merleau-Pontynál erre jelenik meg a hús, vagy Erika Fischer-Lichténél az energiamező fogalma. „Valójában az egészért teszem magam felelőssé, az univerzális életet provokálom, ahogyan eleven jelenem és testem sűrűsége által önmagamot a térbe installálom” – írja Merleau-Ponty.⁹⁸ A *Leibkörper* szétfeszítettsége ott rejlik a szexualitásnak, az önsebzésnek, a határok feszegetésének gesztusában. A saját test kitüntetetté tétele, megérintése, sőt megsértése „önreferenciális [...] és valóságalkotó erővel bíró”⁹⁹ cselekvés, általa a reflexió előtti közvetlen tapasztalattal találjuk magunkat szemben.¹⁰⁰ A másik húsa az én húsom, egy olyan eredeti tapasztalat, mely „kifejezi az élő-mivoltot” és a végességet, mely még a szavak előtt áll, s ami egyáltalán nyelvteremtésre sarkall. „A megvalósult test mint hús felelőssé válik mindazzal szemben, ami él: felelőssé a saját test húzáért, a Másik test húzáért, a világ húzáért.”¹⁰¹ Vajon azáltal, hogy egyre nagyobb szerephez jutnak a női, az idős, a sebesült és azon testek, melyek addig kevésbé voltak részei a diskurzusnak, elkezdjük a magunk testét is másképp érzékelni, és felfedezzük benne a szétfeszítő kettősséget? Mi történik, ha a saját testünkre tekintünk kiindulópontként, majd saját testtapasztalatunkat vetítjük ki a Másik testére, mikor általunk ismert impulzusokat, folyamatokat él át a szemünk láttára?

A „felelős test” kérdése politikai, társadalmi szempontokat is felvet. Judith Butler valószínűleg korunk egyik legismertebb, s egyszerre leginkább vitatott nézeteket valló feminista filozófusa. Gondolkodásának egyik kulcspontja a sex és a gender megkülönböztetése, továbbá annak feltételezése, hogy a nem performatív jellegű (rituális, folyamatosan megismétlődő és konstruálódó). A nő vagy férfi lét normatív vonzatokkal bír, aminek csak egy olyan társadalmi felépítésben lehetséges, amely megköveteli tőlünk nemünk felvállalását. A viszony mégis

⁹⁷ Nagl-Docekal, 32.

⁹⁸ Vermes, 59.

⁹⁹ Fischer-Lichte, Erika. *A performativitás esztétikája*. Ford. Kiss Gabriella. Budapest: Balassi, 2009. 29.

¹⁰⁰ Egy figyelemreméltó aspektusa a testiség és az etika egymásra ható viszonyának a performanszok, különösen az 1960-80-as években megjelenő, radikálisan újító kísérletek. Fischer-Lichte, mikor az etikai határokat feszegető performanszokról ír, úgy véli, hogy a nézők azért borzadnak el, mert (Marina Abramovic méltán híres *Lips of Thomas* előadására utalva) „látják a kibuggyanó vért, és elképzelik, hogy saját testük hogyan reagálna a vágásra”. (Fischer-Lichte, 18.) Ezen a ponton pedig gondolhatunk a Merleau-Ponty filozófiájában kifejtett húsfogalomra. „Az én húsom és a világ húsa egy összefüggést alkot.” (Vermes, *A test éthosza*, 87.) A performanszok különlegessége, hogy nem színházi keretek között zajlanak, nem véletlenül nem nevezzük őket előadásoknak. Sok performer azzal kísérletezett, hogy valamilyen módon kárt tett önmagában (vagy lehetőséget teremtett arra, hogy mások ártsanak neki fizikailag), hogy lássa, meddig tekintenek a nézők műalkotásra (s ennyiben egy olyan önálló világgal rendelkező eseményre, ami a nézőn valamilyen módon kívül esik – vagyis valahogy úgy nézünk, mint egy képet a múzeumban: hozzáérni tilos), és honnantól szegik meg ezt a már igencsak berögzült normát, és lépnek be az előadásba, hogy a performert kirántsák onnan, és ezzel gyakran az életét is megmentsék. Meddig él az esztétikaiban, és honnantól lép etikai dimenzióba a kísérletezés?

¹⁰¹ Széplaky, 361.

paradox, mert „a szubjektumot, aki ellenállna az ilyen normáknak, magát is az ilyen normák teszik lehetővé, hozzák létre. Bár ez a konstitutív kényszer nem zárja ki a szabad cselekvés lehetőségét, ezt a hatalom immanens részeként határolja be, nem pedig valamiféle, a hatalom külső ellentétéként létező, ismétlődő vagy újra artikulálódó gyakorlatként.”¹⁰²

A hierarchikus berendezkedések és a nemiség így kölcsönös, oda-visszaható és egymást feltételező viszonyban állnak egymással: amikor az ember „nemet ölt magára”, az azt feltételezi, hogy már létezik előtte egy valaki – kényszer, hogy válasszunk szexust, de a választás révén nyílik meg a lehetőség a szabad cselekvésre.¹⁰³ A szexusunkkal megegyező vagy ellentétes gender magunkra öltése – Butler példájával élve olyan választása, ahogy reggel választunk magunknak ruhát a szekrényből –¹⁰⁴ egyszersmind etikai, politikai szerepvállalás is, mivel „az én nem létezik a nemet magára öltő pillanat előtt”.¹⁰⁵

Végül: túlhaladtuk vajon a feminizmust? Beszélhetünk posztfeminizmusról? Egyesek szerint poszt-feminizmus csak akkor merülhet fel egyáltalán, ha posztpatriarchális viszonyok is megjelennek.¹⁰⁶ Azonban visszatekintve például a szüfrazsettekre vagy az 1960-as évekbeli női mozgalmakra, sok esetben aligha találunk hasonlóságot a mai feminista irányzatokkal.

A dolgozat elején felmerült, hogy vajon alkalmas-e a jelenleg zajló tudományos diskurzus arra, hogy az eddig sok esetben kirekesztettek utólag „belakhassák” azt. Nagl-Docekal két oldalról közelíti meg ezt a kérdést. Kívülről úgy látja, hogy itt már nem pusztán az aszimmetria lebontása a cél, hanem egy teljesen új beállítódás, másféle különválás. Kívülről és belülről is úgy vélik, újra kell kezdeni a diskurzust, mert eddig csak túlságosan leegyszerűsítő ellentétpárokkal foglalkoztak. Bár nincs kifejezett kapcsolat a két szerző között, összességében hasonlít elképzelése Shustermanéra, azaz egy kétpontú dichotómia között egy spektrum felépítését helyezné előtérbe. Mindezek alapján valószínűleg még korai volna posztfeminizmusról beszélni, még ha már meg is jelentek ilyen jellegű megmozdulások. S bár még messze van a vége, a folyamat – remélhetőleg stabilan előrehaladva – már elindult.

¹⁰² Butler, 28.

¹⁰³ Butler, 25.

¹⁰⁴ Butler, 12.

¹⁰⁵ Butler, 103.

¹⁰⁶ Nagl-Docekal, 15.

KONKLÚZIÓ: EGY FEMINISTA FENOMENOLÓGIA FELÉ...

Dolgozatomban arra próbáltam rámutatni, hogy az ontológiai bizonytalanság egy olyan egzisztenciális állapot, amely a mindennapjainkat is megalapozza. Identitásunk egysége, élettörténetünk, önképünk anélkül is szétszúszhat, hogy az az életünket egészében befolyásolná, ugyanakkor nem lehet szó nélkül elmenni a klinikai esetek mellett sem, hiszen a társadalom nagyon jelentős részét érinti. Az idegenérzet azonban sokkal-sokkal mélyebben rejlik, semmint egyszerűen az utólagos társadalmi hatásokból eredne.

Akár a feminista testfilozófiát vesszük tekintetbe, akár különböző klinikai eseteket, láthatjuk, hogy mindannyiunkban van valamiféle különös öntapasztalás, amit olykor igencsak nehéz beazonosítani. Az említett példák pusztán kidomborítják azt, ami néha rejtetten, néha látványosan, de bennünk rejlik.

A konklúzió némelyest túllép a dolgozat eredeti szándékain. Kezdetben kifejezetten a speciálisan női tapasztalattal szerettem volna foglalkozni, s azt előtérbe helyezni, amihez, úgy vél(t)em, elengedhetetlen megvizsgálni a többi olyan emberi jellegzetességet – mint például a tudattalant, a test egyszerre szubjektumként és objektumként való érzékelését –, amelyek végső soron rámutattak arra, hogy a saját magunk idegenként való megtapasztalása sokkal mélyebben rejlik, mint a nemiség explicit kibomlása, kibontakozása. Röviden: a női elidegenedés vizsgálata láthatóbbá teszi, hogy individuumokként mindig rejlik bennünk valamiféle idegentapasztalat, s ennek révén átvezet egy teljesen általános idegenérzet is, amely viszont megelőzi a nemeket.

A szómaesztétika lehetőséget biztosít arra, hogy képesek legyünk a magunkban rejlő más megismerésére vagy legalábbis arra, hogy észrevegyük, és kezdet foghassunk vele. Hiszen egy testben létezünk, és bár azt gondolhatjuk, ismerjük magunkat, *mint a tenyerünket*, mégis számtalanszor esik meg, hogy meglepődünk magunkon, és az lehet az érzésünk, hogy a legmélyebb rétegekig önmagunkat sem ismerhetjük meg. Mindez olyan szerény kijelentésnek tűnhet, ami például Freud 1912-es szövegében már nemes egyszerűséggel megjelent, mégis azt gondolom, hogy ez a fajta elidegenedés nem pusztán a tudattalanra vonatkozik, hanem teljes létezésünket befolyásolja, megalapozza.

Végző soron megkérdezhetjük: mit ad nekünk a feminizmus? Mivel járul hozzá identitásunk strukturálásához, megszilárdításához az önmagunkban lévő idegen felfedezése – nem éppen tönkreteszi azt? Ahogy korábban idéztem, továbbra is fenntartom, hogy a feminizmus célja önmaga megszüntetése, amennyiben nem a patriarchális rendszer feje tetejére állítását, és egy szigorúan matriarchális rendszer kialakítását teszi végcéljává, hanem a nemek egyenrangúvá tételét, a nők felemelését a férfiak mellé.

Emellett pedig azt is gondolom, hogy nem csupán negatívumokkal jár együtt az, hogy feltételezzük, vannak bennünk olyan rétegek, melyek soha nem válnak számunkra teljesen transzparenssé, megismerhetővé. Elménkben és testünkben csak úgy burjánzanak a lehetőségek, és amennyire rémisztő ez a mélységes idegenérzet, annyira felszabadító is lehet, hiszen az önértelmezés egy örökké beteljesíthetetlen haladás, fejlődés önmagunk felé. És mivel sosem érhetünk egészen oda, nincs egy előre vetített kép szigorú kéztartással, megdermedt arcki-fejezéssel, melybe életünk egy pontján belehelyezhetjük magunkat, és *elkészülhetünk*, porcikáról porcikára illeszkedve, megnyugvásban reménykedve, mindig megmarad a lehetőségünk, hogy alakítsuk magunkat. Újrarajzoljuk, újrafestjük a bennünk élő képet, ki- és beléphetünk önmagunkból, felfedezzük önmagunkat, többé nem *semmiért egészen*, hanem magunkért és másokért, áthatóan, ha nem is egészen.

IRODALOMJEGYZÉK

- American Psychiatric Association. *DSM-5. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 2013. 602-11, 663-66.
- Andreas-Salomé, Lou. „Az erotika.” Ford. Juhász Anikó. Ford. In *Pro Philosophia Füzetek* 31. 93.
- <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/i-i-F266A/idegen-F2678/>
- <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/i-i-31843/idegenseg-31934/>
- Atwood, Margaret. „A női test.” Ford. Palla Mária. In *Magyar Lettre Internationale* 25. 49.
- Beauvoir, Simone de. *A második nem*. Ford. Görög Livia és Somló Vera. Budapest: Gondolat, 1971.
- Beauvoir, Simone de. *The Sexond Sex*. Ford. Borde, Constance és Malovany-Chevallier, Sheila. New York: Vintage Books, 2010.
- Boros Gábor. „Descartes és Seneca Erzsébet hercegnő udvarában.” In *Világosság* (2006/1) 1-12.
- Butler, Judith. *Jelentős testek*. Ford. A. Timár E. Budapest: ÚMK, 2005. 7-138.
- Buxton, Rebecca. és Whiting, Lisa. *The Philosopher Queens: The Lives and Legacies of Philosophy's Unsung Women*. London: Unbound, 2020.
- Cassam, Quassim. „The Embodied Mind.” In Gallagher, Shaun. (szerk.) *The Oxford Handbook of the Self*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 139-156.
- Chodorow, Nancy. „Feminizmus, nőiség és Freud.” Ford. Örlösy Dorottya. In Csabai Márta és Erős Ferenc. *Freud titokzatos tárgya*. Budapest: ÚMK, 1997. 146-160.
- Descartes, René. *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Budapest: Atlantisz, 1994. Ötödik elmélkedés.
- Donahue, Rosemary. „7 People Share the Stories Behind Their Scars.” In *Allure*, 2019. 07.02 <https://www.allure.com/story/scar-stories-portrait-series>
- Fischer-Lichte, Erika. *A performativitás esztétikája*. Ford. Kiss Gabriella. Budapest: Balassi, 2009.
- Foucault, Michel. *A szexualitás története*. Ford. Sujtó László. Budapest: Atlantisz, 2021.
- Freud, Sigmund. „A tudattalan.” In Freud, Sigmund. *Ösztönök és ösztönsorsok. Sigmund Freud Művei VI*. Ford. Berényi Gábor. et al. Budapest: Filum, 1997. 77-113.
- Fuchs, Thomas. „Testemlékezet és tudattalan.” Ford. Horváth Lajos. In *Nagyerdei Almanach*, 2019/1. 32-48.
- Fuchs, Thomas. „Testet birtokolni vagy megélt testként létezni.” Ford. Balázs Katalin. In *Nagyerdei Almanach* (2019/1)
- Gallagher, Shaun és Zahavi Dan. *A fenomenológiai elme*. Ford. Váradi Péter. Budapest: Lélekben Otthon, 2008. 129-151.

- Gyárfás Judit. „»Létezik-e női filozófia?» – A Magyar Filozófiai Társaság által rendezett két-napos konferencia 2022. március 24-25-én, konferencia-beszámoló.” In *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* (2022/1) 117-122.
<https://www.iskolakultura.hu/index.php/tntef/article/view/44183/43007>
- Hell Judit. *Van-e feminista filozófia?* Budapest: Áron, 2006.
- Husserl, Edmund. „Fenomenológia (Az Encyclopaedia Britannica cikk negyedik, végső variánsa.)” In Husserl, Edmund. *Válogatott tanulmányok*. Ford. Baránszky-Jób László. Budapest: Gondolat, 1972. 193-226.
- Husserl, Edmund. *Karteziánus elmélkedések*. Ford. Mezei Balázs. Budapest: Atlantisz, 2000.
- Irigaray, Luce. „A diskurzus hatalma, a nőiség alárendeltsége.” Ford. Miklós Barbara. In Csabai Márta és Erős Ferenc. *Freud titokzatos tárgya*. Budapest: ÚMK, 1997. 25-236.
- Irigaray, Luce. „A női beszédmód és a férfi beszédmód.” Ford. Kádár Judit. In Drozdik Orsolya. (szerk.) *Sétáló agyak*. Budapest: Kijárat, 1998. 62-70.
- Joó Mária. „A feminista elmélet és a (női) test.” In *Magyar Filozófiai Szemle* (2021/2) 64-80.
- Joó Mária. „A nő mint igazság Nietzsche-nél.” In *Pro Philosophia Füzetek* 40. 68-71.
<https://www.c3.hu/~prophil/profi044/joo.html>
- Joó Mária. „Simone de Beauvoir és A második nem.” In *Pro Philosophia Füzetek* 35. 35-57.
<https://www.c3.hu/~prophil/profi033/joo.html>
- Juhász Anikó. „Lou Andreas-Salomé nőképének és a narcizmus-elméletének néhány vetülete.” In *Pro Philosophia Füzetek* 35. 3-34.
<https://www.c3.hu/~prophil/profi033/juhasz.html>
- Kandel, R. Eric. „Memory, the storehouse of the self: dementia”. In Kandel, R. Eric. *The Disordered Mind. What Unusual Brains Tell Us About Ourselves*. London: Robinson, 2021. 104-26.
- Kelemen János. „A nyelv fogalma Saussure előtt és után.” In *Magyar nyelv* (2006/4) 391-400.
https://epa.oszk.hu/00000/00032/00031/pdf/EPA_00032_magyar nyelv_2006_04_kelmenj.pdf
- Krémer Sándor. „Szómaesztétika és filozófia.” In *Élet és irodalom* LVIII/29.
<https://www.es.hu/cikk/2014-07-18/kremer-sandor/szomaesztetika-es-filozofia.html>
- Kristeva, Julia. *Önmaga tükrében idegenként*. Ford. Kun János Róbert. Budapest: Napút, 2010. 186-217.
- Kuritárné Szabó Ildikó. *Borderline személyiségzavar. Tünettan, etiológia, terápia*. Budapest: Medicina, 2016.
- Lacan, Jacques. „A fallosz jelentése.” Ford. Bíró Anna. In *Café Babel*. (1998/3)
- Laing, Ronald David. *A meghasadt én. Tanulmány a józan észről és az örületről*. Ford. Garamvölgyi Andrea. Budapest: HVG, 2017.
- Lexikon der Philosophinnen*. <http://sophie-lexikonderphilosophinnen.de/index.html>
- Merleau-Ponty, Maurice. *Az észlelés fenomenológiája*. Ford. Bálint Péter. Budapest: L'Harmattan, 2020.
- Nagl-Docekal, Herta. *Feminista filozófia*. Ford. Hell Judit. Budapest: Áron, 2006. 11-69, 175-216.
- Reinach, Adolf. „Mi a fenomenológia?” In Szalay Miklós és Sárkány Péter. (szerk.) *Mi a fenomenológia?* Budapest: Jel, 2009. 37-66.

- Ricoeur, Paul. „Létezés és hermeneutika.” In Fabinyi Tibor (szerk.) *A hermeneutika elmélete*. Szeged: JATEPress, 1998. 151-167.
- Sartre, Jean-Paul. *A lét és a semmi*. Ford. Seregi Tamás. Budapest: L'Harmattan, 2006.
- Schusterman, Richard. *A gondolkodó test*. Ford. Krémer S. et al. Szeged: JATEPress, 2015.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. „Feminizmus és dekonstrukció. Ismét: egyezkedések.” Ford. Máthé Andrea és Pásztor Péter. In Drozdik Orsolya. (szerk.) *Sétáló agyak*. Budapest: Kijárat, 1998. 9-49.
- Széplaky Gerda. *Az ember teste*. Pozsony: Kalligram, 2008. 117-209, 275-420.
- Szumner Csaba. *Freud, avagy a modernitás mítosza*. Budapest: L'Harmattan, 2014.
- Ullmann Tamás. „A testfenomenológia három aspektusa.” In Laki János. (szerk.) *A megtestesült elme a filozófia történetében*. Budapest: Akadémiai, 2021.
https://mersz.hu/dokumentum/m921ameaft_63
- Ullmann Tamás. „A tudattalan modelljei.” In *Magyar Filozófiai szemle* (2017/1) 9-30.
- Ullmann Tamás. „Tudattalan és test.” In Kondor Zsuzsanna. (szerk.) *A megtestesült elme: fókuszban a test*. Budapest: Akadémiai, 2022.
https://mersz.hu/dokumentum/m937ame_81/#m937ame_79_p8
- Vermes Katalin. *A felelő(s) test*. Budapest: L'Harmattan, 2023.
- Vermes Katalin. *A test éthosza*. Budapest: L'Harmattan, 2006.
- Wardle, Ralph Martin. *Mary Wollstonecraft*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1966.
- Weiss János. „Az öntudat filozófiai elmélete (Kísérlet a Heidelbergi Iskola koncepciójának és gondolati útjának rekonstruálására).” In Kővári Sarolta és Soóky Krisztina és Weiss János. *A szubjektum labirintusai*. Budapest, Áron, 2016. 6-72.
- Winterson, Jeanette. „A testre írva.” Ford. Orzós Ágnes. In *Magyar Lettre Internationale* 25. 74.
- Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman*. Oxford: University Press, 1999.
- Young, Iris Marion. *On Female Body Experience*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Az online források utolsó elérése: 2024.11.29.